

19de jaargang, 2000 nr. 4

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 2516010

Conservering van kaarten met behoud van authenticiteit
Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
Tentoonstellingsgereed maken van kaarten voor opstellingen
Vervaardigen van zuurvrije dozen voor de kaartenverzameling
Restauratie van atlanten, reisverslagen en dergelijke

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

CAERT-THRESOOR

Inhoud 19de jaargang 2000, nr. 4

Rob Meijer
'Eene goede Lytographische Drukkery by het Topographisch Bureau' 93

Maikel Niël
De perspectivische ruimteweergave van het Gezicht in vogelvlucht op Amsterdam van Cornelis Anthonisz. 107

Thresoortjes
De oudste Nederlandstalige kaart van de XVII Provinciën? (Peter H. Meurer) 114

@ la Carte 117

Varia Cartographica 118

Besprekingen 120

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 122

Inhoud 19de jaargang 2000 124

Redactie
Drs. Joost Depuydt, dr. Henk Deys,
drs. Marco van Egmond, dr. Peter van der Krogt,
drs. Sjoerd de Meer, drs. Wanita Resida,
drs. Lida Ruitinga, Martijn Storms, Han Voogt.

Correctie Engelse samenvatting: Francis Herbert (Londen)

Internet
Caert-Thresoorpagina:
<http://www.maphist.nl/ct>

Redactiesecretariaat
Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs
Op aanvraag verkrijgbaar bij het secretariaat.

Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 35,- per jaar (vier nummers), België f 50,-, buitenland f 60,-. Losse nummers f 12,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, postgironummer 5253901.

Contactadres voor België: Bart van der Hert, Maria Theresiastraat 2 bus 16, 3000 Leuven.

Copyright
Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven
Hele pagina per nummer f 125,-
Halve pagina per nummer f 90,-
Kwart pagina per nummer f 60,-
Bij plaatsing in één jaargang (vier nummers): wisselende tekst tien procent korting, vaste tekst vijftien procent korting
ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag
Detail van plaat 17, getiteld 'Solis circa orbem terrarum spiralis revolutio', uit de *Harmonia Macrocosmica*, de 17de-eeuwse hemelatlas van Andreas Cellarius (circa 1596-1665). De plaat vormt een diagram ter uitlegging van de schijnbaar spiraalvormige loop van de zon om de aarde, ten gevolge van de helling van de aardas (foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

'Eene goede Lytographische Drukkery by het Topographisch Bureau'

Omdat het 200 jaar geleden is dat Alois Senefelder (1771-1834), te München de lithografie of steendruk uitvond, is het een goede gelegenheid om stil te staan bij één van de eerste pogingen die er in de Noordelijke Nederlanden werden ondernomen om een lithografische drukkerij van de grond te krijgen. Dat gebeurde in dit geval pas in 1818, omdat - ondanks het feit dat dit procédé in de 19de eeuw ook op kartografisch gebied een enorme ontwikkeling zou doormaken - de receptie van deze druktechniek in West-Europa de eerste decennia lauw was en daarnaast de Noordelijke Nederlanden toen op druktechnisch gebied bepaald niet voorop liepen.

De eerste Noord-Nederlandse steendrukkers

Terwijl in Engeland, Frankrijk en Duitsland reeds aan het begin van de 19de eeuw lithografische drukkerijen werden opgericht, zou het in ons land bijna tien jaar duren voor daartoe een eerste poging werd gedaan. Daar het procédé min of meer geheim werd gehouden en in verschillende landen werd gepatenteerd, was men in ons land op buitenlandse hulp aangewezen of moest men zelf trachten uit de schaarse literatuur over dit onderwerp zijn kennis te vergaren.

In essentie berust de lithografie of steendruk op de afstotende werking van water en vet. Het kwam er op neer dat met vette inkt of krijt op een gladde steen werd getekend waarna de tekening, na op deze steen te zijn gefixeerd, kon worden afgedrukt. Dit laatste gebeurde door de steen vochtig te maken, waarbij het water niet hield op de vette tekening. Werd de steen vervolgens met vette drukinkt ingerold, dan hield deze inkt weer alleen op de tekening. Bij het afdrukken werd vervolgens de afbeelding spiegelverkeerd op het papier weergegeven.

In de *Koninklijke Courant* van 1 augustus 1807 verscheen een eerste artikel in de Nederlandse taal getiteld: *Over de Polyautographie, of de kunst om met Steen te kunnen afdrukken*. Dit artikel zou een belangrijke stimulans blijken te zijn voor de ontwikkeling van de eerste lithografische activiteiten in ons land.¹

Omstreeks 1809 ging Rotterdam met de eer strijken om de eerste lithografische producten in de Noordelijke Nederlanden van de pers te zien komen. In dat jaar

vroeg de van Duitse afkomst zijnde muziekdrukker Ludwig Plattner een patent aan om van steenplaten in plaats van het toen dure tin te drukken, een ontwikkeling die men ook in Duitsland zag. Een tweede lithopers bevond zich bij de Rotterdamse advocaat en kunstliefhebber mr. A.J. Weiland. Deze had zijn pers, waarop hij zelfstandig proeven nam, voor eigen gebruik laten bou-

1. N.N., Portret van C.R.T. baron Kravenboff, ca. 1835. Krijlitho, 28,5 x 20 cm (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

R. Meijer is lid van de Werkgroep Dr. N.G. van Huffel, die zich bezighoudt met de bestudering van de oudere grafische technieken voor beeldvervaardiging. Dit artikel is er één uit een serie over de vroege Nederlandse lithografie. Een aantal hiervan is ondertussen verschenen in een speciaal nummer over de Nederlandse lithografie uit 1998 van het tijdschrift *De Boekenwereld*. Meerdere artikelen van zijn hand zijn in voorbereiding.

2. C. Senefelder, *Gedeelte van 'Parc d'Enghien'*, 1818. Steengravure, 24 x 20 cm (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

wen. Over de resultaten die hij hierbij behaalde correspondeerde hij met de muzikdrukker Johann André te Offenbach, wiens drukkerij al omstreeks 1802 begon over te stappen van tinnen platen op stenen.²

Pas in 1816 volgde in Amsterdam de drukkerij van de van Duitse afkomst zijnde Eduard Beyer en van Abraham Vinkeles.³ Echter, door een tweetal oorzaken met weinig resultaat. De eerste oorzaak was dat de lithografie toen als druktechniek, in tegenstelling tot in andere landen, in de Noordelijke Nederlanden onvoldoende bleek aan te slaan. Van Plattner is bijvoorbeeld bekend dat hij in ieder geval vanaf einde 1817 voor zijn muzikdruk weer uitsluitend van tinnen platen gebruik heeft gemaakt.⁴ De tweede oorzaak was de steeds slechter wordende economische situatie in West-Europa, die in 1818 in een regelrechte depressie ont-aardde. Vooral de Noordelijke Nederlanden werden hierdoor zwaar getroffen. Voor het lithografische bedrijf betekende een en ander dat verschillende pogingen in Amsterdam en Rotterdam om tot de oprichting van levensvatbare bedrijven te komen, faalden.⁵

Dit werd in 1820 ook door de voor de gang van zaken in het drukkerijwezen verantwoordelijke minister voor het publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Kolonien, A.R. baron Falck, gesignaleerd:

'Niet alleen de rekwestrant maar de meeste andere personen, door wien in *Amsterdam* en *Rotterdam* steendrukkerijen zijn ondernomen hebben deze ondernemingen moeten staken. Van te weinig algemeen gebruik om duurzaam werk te verschaffen, vorderen de voortbrengselen dezer kunst opzettelijk geoefende mensen, wier loon ligtelijk meerder bedraagt dan de winst van het weinige werk.'⁶

In de andere Noord-Nederlandse steden was in deze jaren, met uitzondering van Den Haag, nauwelijks van enige activiteit op dit gebied sprake.

Het Topographisch Bureau

In 1814 deed C.R.T. baron Krayenhoff, inspecteur-generaal der Fortificatie & het Corps Ingenieurs, Mineurs en Sappeurs een voorstel aan koning Willem I om tot (her)oprichting van een Archief van Oorlog (Genie) en een daaraan ondergeschikt Topographisch Bureau te komen. Het Archief van Oorlog moet worden gezien als een vervolg op het al in de Franse tijd bestaande Dépôt-Generaal van Oorlog. Het Topographisch Bureau was ook toen al een daaraan gekoppelde instelling.

Dit voorstel werd aanvaard, waarna het toezicht op beide instellingen vervolgens aan Krayenhoff werd opgedragen. Qua taakstelling zou het Archief zich bepalen tot algemene werkzaamheden en het Topographisch Bureau tot bijzondere. Het in Den Haag gevestigde Topografische Bureau werd begin 1815 gesplitst in twee afdelingen: de Eerste Afdeling, die de karteringen en de vervaardiging van kaarten tot taak kreeg, en de Tweede Afdeling - de Militaire Verkenningen - die voornamelijk de zuidelijke grenzen moest verkennen.⁷

De werkzaamheden bij de Eerste Afdeling werden door de Genie vervuld, die bij de Tweede Afdeling echter door officieren van de staf van de kwartiermeester-generaal (Generale Staf). Door deze structuur ontstonden competentiegeschillen tussen de beide verantwoordelijk generaals, Krayenhoff en De Constant Rebecque, wat het Topographisch Bureau moeizaam deed functioneren.

Het werkterrein van Archief en Bureau werd al snel groter door de vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden op 31 mei 1815 tijdens het Congres van Wenen. Daarom werd de Tweede Afdeling van het Topographisch Bureau, Militaire Verkenningen, in de Zuidelijke Nederlanden gevestigd, eerst te Bergen en later te Kortrijk en Gent.⁸ Spoedig werd daar echter ook zelfstandig met karteringswerkzaamheden gestart, wat weer voor nieuwe wrijvingen met de eerste afdeling zorgde. De vraag ging namelijk spelen wie de Algemene Topografische Kaart van Nederland mocht afmaken. Het probleem was dat de karteringen in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden technisch niet op elkaar aansloten, beide partijen hun zin geven te kostbaar zou zijn en samenwerking niet mogelijk bleek. Zoals de commissaris-generaal D'Aubremé het in een rapport aan de koning van 7 juli 1819 uitdrukte: 'Hoe men deze zaak dus beschouwe, ontmoet men altijd weer deze beide Generaals [Krayenhoff en De Constant Rebecque] welke in elkanders vak inbreuk zullen doen.'

Voor het Archief en de Eerste Afdeling van het Bureau in Den Haag werden de taken aanvankelijk verricht door officieren van de Genie (ingenieurs). Deze waren echter vooral nodig voor taken aan de nieuwe zuidgrens, zodat geïmproviseerd moest worden. Krayenhoff en de directeur van het Archief van Oorlog en het Topographisch Bureau, generaal-majoor M.J. de Man (zijn neef), begonnen daarom al snel aan te dringen op de aanstelling in vaste dienst van zes civiele tekenaars. Later werd deze wens nog uitgebreid met twee graveurs.

De oprichting van de lithografische afdeling

In 1818 gaf Alois Senefelder in Duitsland zijn *Lehrbuch der Lithographie* uit, waarin hij een overzicht gaf van de verschillende mogelijkheden die er toen van deze druktechniek waren en waarbij hij ook op diverse praktische toepassingen van de lithografie heeft gewezen. Daarbij dacht hij ook aan militaire mogelijkheden: 'In oorlogstijd heeft de toepassing van den overdruk voor den generalen staf van een leger, niet geringere waarde. Hij vervangt volkomen een gewone velddrukkerij en biedt nog grootere snelheid en geheimhouding. De commandant behoeft zijn bevelen slechts zelf te schrijven en in zijn tegenwoordigheid te laten afdrukken.'⁹ Dit boekwerk, waarvan in 1819 ook een Franse en een Engelse editie verschenen, is voor de vroege lithografie in de Noordelijke Nederlanden van enorme betekenis geweest: het was h t standaardwerk, dat bij het opstarten van steendrukkerijen als handleiding werd gebruikt.

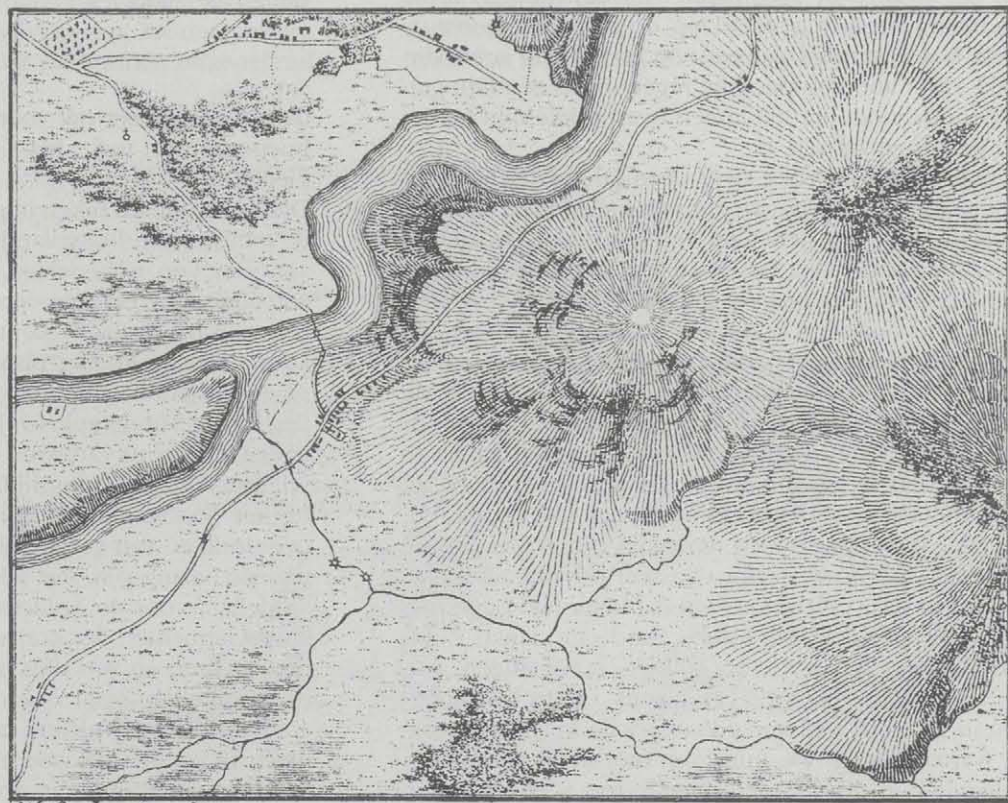
Dergelijke ideeën met betrekking tot militaire toepassingen leefden in 1818 ook bij de Eerste Afdeling van het Topographisch Bureau dat zich in vredetijd voornamelijk bezig hield met karteringen. De opgemeten gegevens werden verwerkt tot gegraveerde kaarten, die gedeelten van de Noordelijke Nederlanden weergaven. Totaal waren negen bladen gepland, die tezamen de zogeheten 'kaart van Krayenhoff' zouden vormen.¹⁰ Deze kaarten waren, om de kosten te drukken, voor het publiek te koop.

Al begin 1818 was De Man contacten gaan leggen op het gebied van de lithografie met de boven al genoemde Rotterdamse steendrukkerij van Weiland.¹¹ Halverwege 1818 werden de ideeën over een mogelijke oprichting van een lithografische afdeling concreter

naar aanleiding van pogingen, die door De Man en Krayenhoff werden ondernomen om het personeelsbestand van het Bureau uit te breiden. Door de laatste werd daarbij teruggegrepen op de al bestaande situatie met betrekking tot het verkopen van gegraveerde kaarten: 'In den tegenwoordigen staat is dit etablissement on toe reikende, om nut te doen en finantieele voordeelen aan te brengen: Bestaan er vaste tekenaars en bij vervolg eene goede Lytographische Drukkery, dan zullen deze tekenaars nuttige voortbrengselen kunnen daar stellen, welke afgedrukt en aan het publiek verkogt, een aanmerkelijk gedeelte der kosten van het Archief; in 's Rijks kasse kunnen terug brengen.'¹²

Dit idee was een neerslag van een bijeenkomst die De Man en Krayenhoff hadden belegd 'over het nut dat uit een lithographisch etablissement, aan het Topographisch Bureau opterigten, zoude te trekken zijn.'¹³ Een verdere uitkomst hiervan was dat er drukproeven genomen zouden worden, door Krayenhoff te Brussel bij Carl Senefelder, en door De Man te Rotterdam bij Weiland. De resultaten waren zodanig, dat de De Man meldde dat hij 'over het nut [...] ten volle overtuigd geworden' was.¹⁴

Carl Senefelder was een broer van Alois Senefelder, die ook het lithografische vak beoefende. In 1817 richtte hij te Brussel als eerste een lithografische drukkerij op en gaf daar les in het steendrukken. Hij is daarbij van grote invloed geweest op de snelle ontwikkeling van het lithografische bedrijf in Brussel.¹⁵ De proeven, die Krayenhoff bij hem liet nemen, zijn bewaard gebleven en tonen aan dat hij - in tegenstelling tot wat door sommigen wordt aangenomen - technisch wel een bekwaam lithograaf was.¹⁶ Zij stellen topografische afbeeldingen, boekillustraties en teksten voor, in een

3. H. Carpentus,
Situatiekaartje, 1819.
Autografie, 10 x 12,5 cm
(collectie en foto: Algemeen
Rijksarchief, Den Haag).
Zie bijlage I/4.

staalkaart van lithografische technieken: in de toen nog zeldzame steengravure, gelithografeerd met pen of krijt, geautografeerd of overgedrukt van een bestaande afbeelding.¹⁷ Dit ongetwijfeld om aan te tonen hoe groot zijn deskundigheid op het gebied van de steendruk was.

De plannen om bij het Topographisch Bureau een lithografische afdeling op te richten kwamen in een stroomversnelling terecht, toen onze gezant te Stockholm - S. Dedel - einde juli 1818 een aantal stukken instuurde, die de redevoeringen bevatten die koning Karel XIV van Zweden bij de afsluiting van de Rijksdag had uitgesproken. Deze stukken waren geautografeerd, een lithografische techniek die ook de aandacht van De Man had: 'het schrijven met geprepareerden Inkt op daar toe bereid papier, het geen in Engeland gemaakt wordt. [...] Na dat het op den steen overgebrachte schrift een half uur of $\frac{3}{4}$ uurs, de noodige preparatiën ondergaan heeft, kan hetzelfde op de gewone lithographische wijze gedrukt worden, zoo dat, alles te zamen genomen, na $1\frac{1}{2}$ uur tijds van iedere bladzijde, de vereischte afdrukken kunnen gemaakt worden; het afdrukken van ieder exemplaar kan in een minuut geschieden.' En: 'zoude met veel succes en groote bezuiniging bij alle Ministerien de autographie kunnen ingevoerd worden, om cirkulieren, signalementen, paspoorten, hoofden van dispositien, tableaux en in één woord alles, wat niet volumineus is, te drukken.'¹⁸ Tot die tijd diende namelijk een kopie met de hand te worden afgeschreven. Alois Senefelder had dan ook van dit procédé zeer grote verwachtingen: 'ik ben sterk geneigd te gelooven dat 't het gewichtigste deel mijner uitvinding uitmaakt. Men behoeft nu, om zijn ideeën door den druk te vermenigvuldigen, geen spiegelschrift meer te leeren schrijven, doch kan nu elkeen, die met gewonen inkt op papier kan schrijven, dat ook met den chemischen overdruk-inkt [...] Men heeft deze manier in Munchen en in St. Petersburg reeds ingevoerd op de regeeringsbureaux. [...] ik ben overtuigd dat eer nog een tiental jaren verstrijkt, door alle Europeesche regeeringen een lithografische inrichting, om te kunnen overdrukken, in het leven geroepen zal zijn.'¹⁹

Koning Willem I vroeg over deze lithografische techniek niet alleen advies aan minister Falck, maar ook aan De Man, wat voor hem zeer vererend was. De adviesaanvraag aan De Man laat goed zien hoe de koning via een dergelijke aanvraag op het gebied van de lithografie sturend optrad: 'De Koning, overtuigd van het nut des steendrucks, om spoedig van een stuk een aantal afdrukken te bekomen, heeft verlangt dat ik UHEg. de proeven zoude mededeelen, welke mij van de voortbrengselen dier kunst, uit Zweden zijn geworden en te gelijk Kennis te geven, dat hoogst dezelve Haar berigt te gemoet ziet, nopens het gebruik, dat ook in dit Land, van deze uitvinding zoude te maken zijn.'²⁰ Met andere woorden, hier paste slechts een zeer positief advies.

Het ziet er naar uit dat De Man dat beter had begrepen dan minister Falck. De laatste zond een aantal Zuid-Nederlandse litho's in en enkele autografieën van Weiland en concludeerde vervolgens, omdat hij inmen- ging in het vrije spel van economische krachten vreesde, wat voorbarig: 'De kunst om met steen te drukken is derhalve in dit Koninkrijk reeds zoo zeer verspreid, en reeds tot zoo groote volmaaktheid gebragt, dat [...] zij

4. J. Z. Mazel, Portret van C.D. du Moulin, 1819. Krijt litho, 21,5 x 13 cm (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag). Zie bijlage 1/9.

dan ook naar het mij voor komt geene aanmoediging hoegenaamd van het Gouvernement benoodigd [heeft].'²¹

De Man pakte de zaken uitgebreider aan. Hij begon met de minister van Buitenlandse Zaken, via wie de adviesaanvraag liep, te berichten dat hij de koning onverwijld zou adviseren. Dit antwoord aan de minister was in stijl, namelijk bij Weiland geautografeerd. Zijn uiteindelijke advies aan de koning plaatste hij in het kader van de plannen om tot oprichting van een lithografische afdeling bij het Topographisch Bureau te komen, waarbij hij voor het Bureau van twee situaties uitging, namelijk in vredetijd en in oorlogstijd: in de eerste situatie 'zoude bij het Topographisch Bureau de autographie en het overdrukken van geëtsde of gegraveerde platen van het uiterste belang zijn, niet alleen om verscheidene plans, modellen, voor de Artillerie en genie, voor kleding, in harnachementen der korpsen, de platen voor exercitie reglementen en wat dies meer zij, met geringe kosten daar te stellen, maar ook om in tijd van Oorlog, eene autographische drukkerij bij het hoofdkwartier der armee te voegen om van alle geheime- en dag orders, Bulletins en croquis van posities, in zeer korten tijd, de noodige exemplaren ter distribuering te vervaardigen.'²²

Het laatste gedeelte, over het gebruik van de autografie in oorlogstijd, is vrij geciteerd naar Alois Senefelder (zie boven). Opvallend is verder dat onder de taken in vrede-tijd wel het goedkope met behulp van de lithografie overdrukken van afbeeldingen in diepdruk wordt genoemd, maar het lithograferen van kaarten ontbreekt. Dit kwam omdat voor een dergelijke afbeelding, door de grote precisie die hierbij noodzakelijk was, de zogenaamde steengravure de voorkeur had. Deze techniek was toen echter aan De Man nog niet bekend. Hij omschreef dit in zijn advies aldus: 'Behalve de voorschreven manieren om op steen te drukken, moet er nog eene andere bestaan, waaromtrent ik geene genoegzame rensenimenten heb kunnen inwinnen, te weten: het snijden of graveren in steen. - De kaarten, behoorende bij het werk van den Aartshertog Karel, getituleerd 'principes de la strategie' schijnen mij toe op zoodanig eene manier gemaakt te zijn, en zouden voor in koper gegraveerd kunnen gedebiteerd worden.'²³ Ondanks het feit dat Carl Senefelder bij zijn proeven een gedeelte van een kaart in steengravure inzond, moet dan ook worden aangenomen dat, in tegenstelling tot wat soms wordt aangenomen, het vervaardigen van kaarten in Nederland toen nog geen optie was.²⁴

Het rapport van De Man werkte bepaald niet contra-productief: enkele weken later al werd besloten dat er een lithografische afdeling bij het Topographisch Bureau kon worden opgericht en dat voor de inrichting hiervan de lithograaf Carl Senefelder kon worden aangevraagd.²⁵

De kosten werden begroot op f 1.040,00: f 330,75 (700 franken) 'voor het stellen en leveren der Pers, mitsgaders het fourneren der Instrumenten' en f 708,75 (1.500 franken) 'voor het mededeelen van het geheim der onderscheiden manieren van Steendrukken, en het behoorlijk onderrigten in die kunst, zoodanig, dat binnen drie maanden, de Lithographie in alle derzelver deelen, aan het Topographisch Bureau, zonder verdere hulp van den Heer Senefelder zal kunnen uitgeoefend

worden.'²⁶

Vooraf hadden De Man en Krayenhoff zich er goed van vergewist dat Carl Senefelder met de verschillende over-druktechnieken, waarop de nadruk zou worden gelegd, op de hoogte was.

Vervolgens begonnen bepaald stoeve onderhandelingen met de laatste over zijn contract, die op een gegeven ogenblik zelfs resulteerden in een ontevredenheidsbetuiging van De Man aan Senefelder. De laatste bleek namelijk een bepaald ongemakkelijk mens: 'Onze Lithographie is bijzonder geschikt in zijn vak doch zeer veranderlijk van Character, en waarschijnlijk door veel geleden tegenspoed zeer wantrouwend.'²⁷ Uiteindelijk kon op 31 oktober 1818 het contract toch worden getekend.²⁸

Een stroef functionerende steendrukkerij

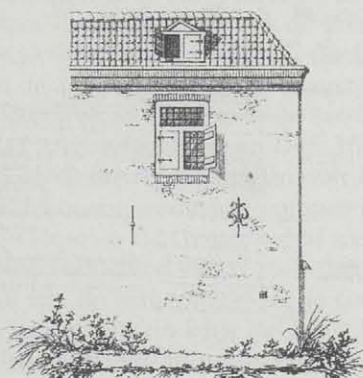
Begin januari 1819 begon Senefelder met les te geven aan twee medewerkers van het Bureau, de tekenaar H. Carpentus en de adjudant van De Man, J.Z. Mazel. De bedoeling was dat de laatste van alles aantekening zou houden. De beide leerlingen vorderden extreem snel. Al begin februari waren er door beiden proeven, waaronder autografieën, van een zo hoge kwaliteit vervaardigd, dat zij aan de koning werden getoond (zie bijlage D). Deze zond vervolgens aan De Man en zijn beide medewerkers een tevredenheidsbetuiging.

Van de negen ingezonden proeven zijn vooral de drie kaartjes keurig uitgevoerd. Deze zijn respectievelijk gelithografeerd, gegraveerd in de steen en geautografeerd. Ook voor de technisch goed uitgevoerde krijtlitho's past slechts bewondering. Het lijkt haast onvoorstelbaar dat deze proeven het resultaat van slechts een maand onderricht in het lithograferen zijn.²⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Carl Senefelder na afloop van zijn contractperiode op 1 april 1819 vertrok met een certificaat van De Man waarin stond: 'dat hij overeenkomstig

Oost-zuid-oost zyde van de Herberg
genaamt: het ZWAANTJE te Elden.

Huis van A. KRIJNEN te Lent.

5. N.N., Huizen met behulp van bakkelbouten aangebrachte inmeetpunten. Afbeelding voor de niet verschenen editie van Instructie voor de geographische ingenieurs, 1820. Autografie, 10 x 21 cm (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag). Zie bijlage II/2.

het met hem aangegaan contract gedurende de tijd van drie maanden aan het Topographisch Bureau in onderscheidene manieren van lithographeren heeft les gegeven en dat de Directeur over zijne gegevene instructie zeer tevreden is geweest.³⁰

Er leek voor de lithografische afdeling van het Bureau, gezien de voorsprong die deze nu in Nederland op technisch gebied had, dus een grote toekomst te zijn weggelegd. Niets was echter minder waar. Al de dag na het vertrek van Senefelder berichtte De Man aan de commissaris-generaal van oorlog A.C.J.G. graaf d'Aubremé dat hij 'verplicht zal zijn met de lithographische werkzaamheden te doen supercederen tot nader order'.³¹ Carpentus was namelijk nodig bij de voltooiing van de zogeheten 'kaart van Krayenhoff' van de Noordelijke Nederlanden, terwijl Mazel was vertrokken omdat hij een mooie promotie had gemaakt (hij zou het uiteindelijk tot directeur van het Mauritshuis brengen).

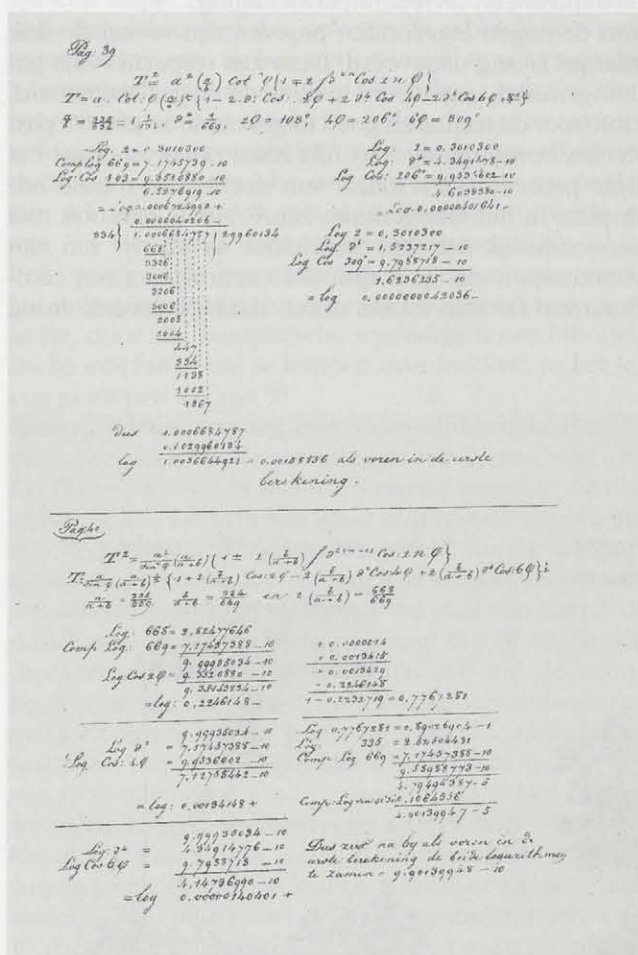
Vervolgens kwam de lithografische afdeling geheel tot stilstand. Zelfs een binnengekomen order van het ministerie van Marine tot het vervaardigen van gelithografeerde illustraties voor een nieuw uit te geven *Telegraphisch Seinboek* bracht hierin geen verandering. Het lijkt er sterk op dat de ontstane situatie werd gebruikt om de al een jaar eerder gevraagde uitbreiding van het personeelsbestand bij het Bureau af te dwingen. Pas

aan het einde van het jaar werden deze problemen enigszins opgelost, waarna nog in januari 1820 de gevraagde illustraties voor het *Seinboek* werden vervaardigd. Deze werden vervolgens bij het ministerie van Marine ingekleurd. Daarmee was het eerste externe lithografische product van het Topographisch Bureau een feit.³² Hierna werd een tweede werk aangepakt, een herziening van de instructie voor de geografische ingenieurs dat oorspronkelijk uit 1808 stamde.³³ De afbeeldingen zijn wel vervaardigd, maar het werk is nooit verschenen (zie bijlage II).

Van het idee van het verkopen van lithografische producten werd niets meer gehoord, mede omdat zowel De Man als D'Aubremé vonden dat 'dit etablissement geene strekking kan hebben tot eene merkantiele speculatie op voordeel'.³⁴ Bij het Bureau richtte men zich vervolgens vooral op het verhogen van de vakbekwaamheid van de tekenaars, dit in verband met plannen die er waren om te komen tot een nieuwe topografische kaart van zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden.³⁵ Verder werd er wat geautografeerd, zonder dat de buitenwereld daar echter veel van merkte. Door zich zo naar binnen te keren, ging de voortrekkersrol die het Topographisch Bureau op lithografisch gebied had kunnen hebben, geheel verloren.

Wel werden de werkzaamheden op lithografisch gebied intern voortgezet. Dit resulteerde naast enkele topografische proefjes in een twintigtal litho's voorstellende portretten, landschappen en dergelijke van de al eerder genoemde Carpentus en Mazel en verder van aan het bureau gelieerde militairen als A.W.H. Nolthenius de Man en G.A. van Oosterhoudt. In 1822 volgde een, duidelijk voor intern gebruik bestemde, publicatie bestaande uit 36 geheel geautografeerde pagina's van de medewerker van het bureau P.J. Ackermans, bestaande uit een tafel van coördinaten en berekeningen van projecties van parallellen en meridianen.³⁶ Voor het weer-geven van deze ingewikkelde berekeningen leende de lithografie zich inderdaad veel beter dan de boek- of plaatdruk. In 1823 ontstonden nog enkele illustraties voor boekwerken voor militair gebruik. Alles bijeen was de productie echter opvallend laag. Dit drong zelfs tot de koning door, die De Man daarop ontbood: 'Daar het mij intusschen gebleken is, bij gelegenheid ik de eer had, dat Zijne Majesteit mij over dit Etablissement onderhield, dat Hoogst Dezelve in het denkbeeld verkeerde, als of men zich dagelijks bij hetzelfde voornamelijk toeleide op het autographeren en schrijven op den steen, het geen geenzins het geval was, heb ik echter, daar het mij smarte destijds hier op niet voldoende te kunnen antwoorden, na dien tijd niets onbeproefd gelaten, om van het daartoe geschikte geringe personeel, een of twee in die vakken zich dagelijks te doen oefenen, waarin de Elève *Huijgens* reeds vele vorderingen gemaakt heeft'.³⁷

Dat de inspanningen op lithografisch gebied inderdaad vergroot werden, bleek al uit de bijlagen van het jaar-rapport van het Archief van Oorlog en Topographisch Bureau uit 1824, waaronder zich onder andere een vijftal topografische proeven, voorstellende modeltekeningen, bevond waarschijnlijk vervaardigd door een zekere C.W. Eekhout. (zie bijlage III). Dit bleek nog maar een voorbode te zijn van datgene dat stond te gebeuren: de publicatie in 1825 van de *Tafel der Karakters en*

6. N.N., Bladzijde met berekeningen voor P.J. Ackermans, Berekening van de Projectie der Meridianen en Parallellen van 15 tot 15 Minuten, 1822. Autografie, kleinfolio (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

7. N.N., Titelpagina van *Tafel der Karakters en derzelver hoogten*, 1825. Combinatie van steengravure en autografie, 15,5 x 22 cm (particuliere collectie, foto: Universiteitsbibliotheek Utrecht).

derzelver hoogten.³⁸ Het boekwerkje bestond uit een geheel gelithografeerd cahier met voorbeelden van letterschrift, waaraan losse zogenaamde modeltekeningen waren toegevoegd. Dit alles 'ter verkrijging van meerdere uniformiteit in het Topographisch teekenen voor de Genie, al was het slechts provisioneel, tot tijd en wijle er eene generale manier voor alle de belanghebbende partijen zal zijn vastgesteld.'³⁹ Trots meldde De Man, dat 'In het authographeren van het voornoemde Cahier voor het Letterschrift, waar van het noodig getal exemplaren door de Teekenaars *Etiennex* en *Carbentus*, zonder eenige hulp, geheel afgedrukt is, en bij het Archief van Oorlog opgelegd, om met de model tekeningen in de respectieve garnizoenen der Genie te kunnen distribueren, bij aldien daartoe de noodige orders mogten gegeven worden.'⁴⁰

Uit de titelpagina blijkt dat men niet alleen in het autograferen, maar ook in het lastige in spiegelbeeld schrijven en tekenen op de steen grote vorderingen had gemaakt. De circa twintig bijlagen zijn een enkele maal gesigneerd, bij de meeste wordt echter volstaan met de aanduiding 'Topographisch Bureau' (zie bijlage IV).

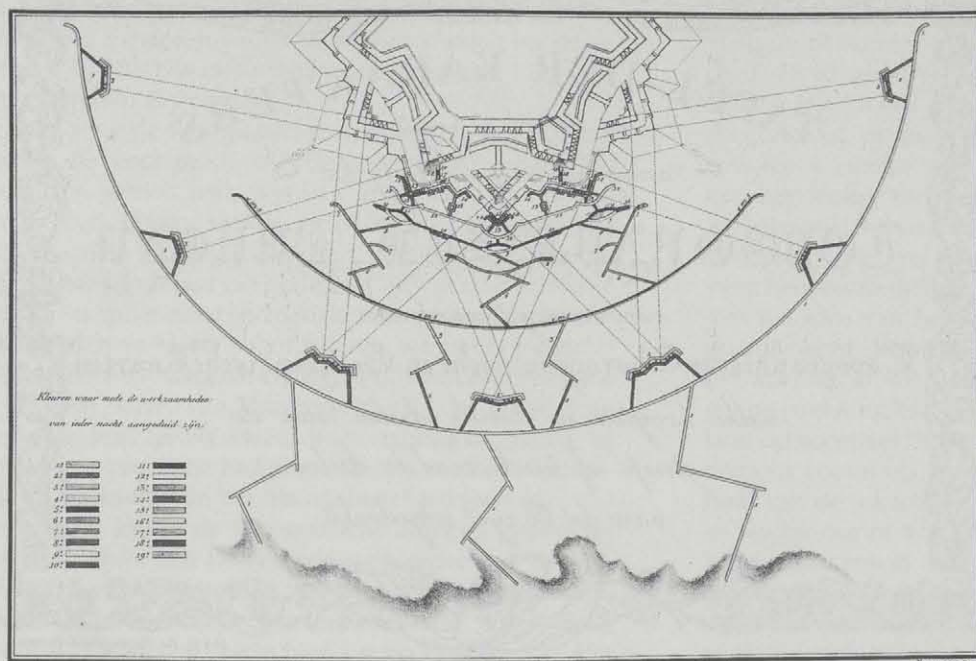
Deze uiterst fraaie publicatie, één van de hoogtepunten van de vroege Noord-Nederlandse lithografie, zou tevens een zwanenzang blijken te zijn. In 1826 werd Krayenhoff namelijk feitelijk van zijn toezichthoudende functie ontheven, toen zich instortingen bij door hem te inspecteren fortificatiën voordeden. Men verdacht hem daarbij van forse nalatigheid. Zijn oude tegenstander, de kwartiermeester-generaal De Constant Rebecque, bracht nu naar voren dat het Archief van Oorlog onder Krayenhoff onvoldoende had gefunctioneerd: 'noch het doelmatige noch het noodzakelijke dier super intendentie heeft men zich immer, ten minsten wat het archief betreft, kunnen verklaren.'⁴¹ Het Archief van oorlog zou vervolgens van het Topographisch Bureau moeten worden losgekoppeld, waarna dit Bureau on-

der zijn toezicht zou moeten komen en vervolgens te Gent met de Tweede Afdeling (Militaire Verkenningen) zou moeten worden verenigd.

Deze kritiek had uiteindelijk tot gevolg dat het Topographisch Bureau inderdaad van het Archief van Oorlog werd afgesplitst. De laatste instelling werd einde 1828 gereorganiseerd. De Eerste Afdeling van het Topographisch Bureau begon vervolgens aan een soort winterslaap: de activiteiten werden ingekrompen, vacatures werden niet vervuld, van verbeteringen in de beloningen kwam het niet.⁴² Jaar op jaar werd een ad hoc besluit genomen met betrekking tot de werkzaamheden. Van de activiteiten op lithografisch gebied werd niet veel meer vernomen. Toch maakt het jaarrapport van het Topographisch Bureau over 1828 nog melding van het lithograferen van afbeeldingen van buskruitmagazijnen en idem dat over 1829 van staten en lijsten.

De Tweede Afdeling te Gent daarentegen zou in die jaren op lithografisch gebied een opmerkelijke dynamiek ontplooiën, een ontwikkeling die echter in de knop werd gebroken door de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden in 1830.⁴³ Overhaast moest de vlucht worden genomen met de achterlating van drukkersmaterialen. De steendrukkerij werd vervolgens te Leiden gevestigd en in 1841 overgebracht naar Den Haag en ondergebracht bij de Genie.⁴⁴ Volgens Van der Linden bestonden echter de boven vermelde competentiegeschillen tussen de Genie en de Generale Staf toen nog steeds!⁴⁵ Uiteindelijk vond men elkaar toch: het karteren werd een zaak van de verkenner van de Generale Staf, het drukken van wat uiteindelijk de uit 62 bladen bestaande *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* zou worden, geschiedde bij de Genie op het Topographisch Bureau.⁴⁶

TRANCHEEN en PARALLELEN voor eene VESTING.

8. C.W. Eekhout?, Losse bijlage (zogenaamde modeltekening) voor de Tafel der Karakters en derzelver hoogten, 1825. Autografie (ingekleurd), 16 x 22,5 cm (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag). Zie bijlage III/3.

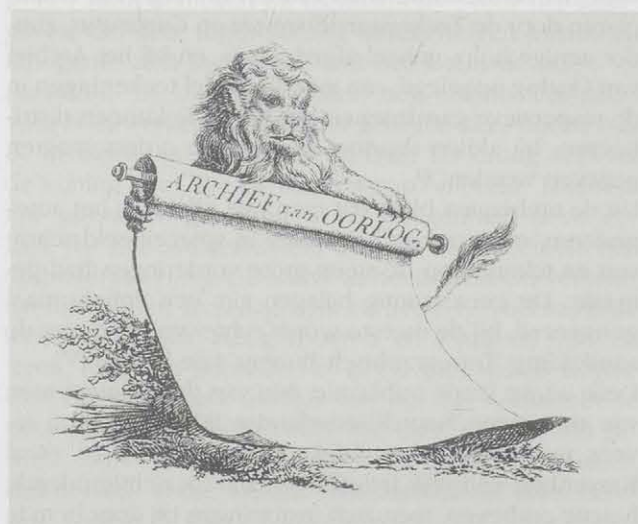
Een korte apologie

Van der Linden merkt in zijn publicatie over de wordingsgeschiedenis van deze tussen 1850 en 1864 in steengravure vervaardigde kaart ten aanzien van de steendrukkerij bij het Topographisch Bureau in Den Haag in de twintiger jaren het volgende op: 'Deze inrichting heeft zich evenwel niet levensvatbaar getoond en tot enig produktief werk van betekenis kwam het niet. Zij is geheel overvleugeld door de Steendrukkerij van Van Gorkum [te Gent] en heeft verder in de Nederlandse cartografie geen rol gespeeld.'⁴⁷

Dit lijkt gezien het voorgaande een te hard oordeel, met name ten aanzien van de door de steendrukkerij bij het Topographisch Bureau vervaardigde producten. Wel is opvallend dat er in die jaren door dit Bureau wel erg weinig aan de weg werd getimmerd. Van de *Tafel der Karakters* bijvoorbeeld, is slechts een kleine oplage vervaardigd, terwijl er van de losse modeltekeningen weinig gebruik lijkt te zijn gemaakt.⁴⁸ Toch werd er, zeker gezien de toen nog zeer beperkte verspreiding van de lithografie in de Noordelijke Nederlanden, met deze uitgave druktechnisch gezien een enorme prestatie verricht.

Reden voor de auteur om aan de vrijwel geheel onbekende producten van deze steendrukkerij nadere aandacht te besteden.⁴⁹ Daarmee is overigens het laatste woord over de productie van kaarten en daarmee samenhangende zaken bij het Topographisch Bureau in die jaren bepaald nog niet gezegd. Door het toeganke-

lijk worden van nieuw archiefmateriaal van het Bureau en de Genie is bijvoorbeeld een reconstructie mogelijk van de correspondentie bij het Bureau over de jaren 1818 en 1819. Daardoor wordt onder meer duidelijk hoe toen de in den lande werkzame graveurs bij het vervaardigen van gegraveerde kaarten door het Bureau werden aangestuurd.⁵⁰

9. N.N., Vignet voor het Archief van Oorlog. Autografie, 14 x 17 cm (collectie en foto: Algemeen Rijksarchief, Den Haag)

NOTEN

Met dank aan Johan de Zoete, die mij op dit onderzoeksterrein wees.

Mijn onderzoek werd aanzienlijk vergemakkelijkt door het toegankelijk worden van een tweetal archieven bij het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau 1814-1841: 2.13.68.04; Inspectie der Fortificatiën/Genie: 2.13.69.

Dit artikel is mede tot stand gekomen door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

1. Moulijn, S., en Waller, F.G., *De eerste jaren der lithografische prentkunst in Nederland*. - 's-Gravenhage, 1927. - blz. 7. Zie ook: Helen C.M. Marres-Schretlen i.s.m. Rob Meijer, Ontstaan en opkomst van de lithografie in Nederland. - In: *De Boekenwereld* 15 (1998) 1. - blz. 8-33 (blz. 10).
2. Op. cit., Moulijn en Waller, blz. 10-11; artikel, blz. 10-12.
3. Enschedé, J.W., *Gedenboek bij het honderdjarig bestaan der boek- en handelsdrukkerij C.A. Spin & Zoon te Amsterdam*. - Amsterdam, 1919. - blz. 2. Zie ook: Rob Meijer, Een vroege toepassing van de 'steenplaatdruk' door 't Nut. - In: *De Boekenwereld* 15 (1998) 1. - blz. 68-77 (blz. 71-72).
4. Mazure, J.C., *Lodewijk Plattner. Muziekuitgever en muziekhandelaar te Rotterdam (1767-1842)*. - Utrecht, 1981. - blz. 20.
5. Op. cit. (noot 1), Moulijn en Waller: Amsterdam: blz. 29-30, Rotterdam: blz. 23.
6. Advies aan de koning van de minister voor het publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Kolonien van 13 juni 1820.
7. Koninklijk Besluit van 18 februari 1815. Gezien de ingewikkeldheid van de volgende gebeurtenissen, hierbij een overzicht hiervan:
 - 1814: op initiatief van C.R.T. baron Kraysenhoff wordt het Archief van Oorlog (Genie) met een daaraan gekoppeld Topografisch Bureau heropgericht. Directeur wordt M.J. de Man.
 - begin 1815: splitsing van het in Den Haag gevestigde Topographisch Bureau in twee afdelingen: de Eerste Afdeling waarvan het personeel onder de Genie viel en de Tweede Afdeling, de Militaire Verkenningen, waarvan het personeel onder de Generale Staf ressorteerde.
 - mei 1815: vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden
 - 1816: verhuizing van de Militaire Verkenningen naar Bergen in Henegouwen. Hoofd daarvan is de graaf van Sint Aldegonde.
 - 1817: verhuizing van de Militaire Verkenningen naar Kortrijk. Hoofd is nu J.E. van Gorkum.
 - 1819: oprichting van een steendrukkerij bij de Eerste Afdeling in Den Haag.
 - 1820: verhuizing van de Militaire Verkenningen naar Gent.
 - 1825: oprichting van een steendrukkerij bij de Militaire Verkenningen.
 - 1826: de Eerste Afdeling wordt losgekoppeld van het Archief van Oorlog. Pogingen om deze afdeling te laten fuseren met de Militaire Verkenningen te Gent mislukken. De Eerste Afdeling lijkt vervolgens een stille dood te gaan sterven.
 - 1827: de Militaire Verkenningen te Gent neemt de steendrukkerij van L.A. Paulmier te Brussel over.
 - 1830: overhaaste vlucht van de Militaire Verkenningen uit Gent, veroorzaakt door de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden. De steendrukkerij wordt te Leiden gevestigd, de verkenningsactiviteiten worden gestaakt.
 - ca. 1837: informele verkenningsactiviteiten te Oisterwijk.
 - 1839: Militaire Verkenningen formeel weer opgericht. Circa 1839 werkzaam te Den Bosch, circa 1840 te Maastricht, vanaf circa 1841 te Arnhem.
 - 1841: de steendrukkerij uit Leiden wordt bij het Derde Bureau van de Genie in Den Haag ondergebracht. In 1848 wordt hieraan de naam Topographisch Bureau gegeven.
 - 1868: de naam van het Topographisch Bureau verandert in Topographische Inrigting.
 - 1878: de Militaire Verkenningen verhuizen uit Arnhem

naar Den Haag.

- 1932: de Topographische Inrichting fuseert met de Militaire Verkenningen tot Topografische Dienst, gevestigd te Delft.
 - circa 1987: de Topografische Dienst verhuist van Delft naar Emmen.
- Voornaamste bron: Van der Linden, ir. J.A., *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. - Bussum, 1973.
8. Koninklijk Besluit van 14 april 1816.
 9. Magel, H.C.O., *Het wezen van den steendruk naar het "Lehrbuch der Lithographie und des Steindrucks" van Alois Senefelder*. - Amsterdam, 1929. - blz. 193.
 10. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 13-15 en afb. 4: van deze Chorotopographische Kaart der noordelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden verscheen het eerste blad omstreeks 1809 en het negende en laatste blad omstreeks 1823.
 11. Brievenboek over 1818 van het Archief van Oorlog en het Topographisch Bureau, stuk no. 84. Voor een portret van M.J. de Man, 1765-1838, zie: Aardoom, Leendert, Het Koninklijk Loo zo als hetzelfde zich bevond in den jaare 1806 en op andere kaarten. - In: *Caert-Thresoor* 7 (1988) 1. - blz. 5. Ibid. blz. 6: 'een zeer kundig kartograaf, maar ook een begaafd tekenaar.'
 12. Rapport aan de secretaris van Staat voor de Zaken van Oorlog van C.R.T. baron Kraysenhoff van 15 juni 1818.
 13. Verzoek aan de secretaris van Staat voor de Zaken van Oorlog van M.J. de Man van 24 augustus 1818.
 14. Op. cit.
 15. Tentoonstellingscatalogus *Lithografie 1800-1950. Kunst en techniek*. - Het Sterckshof te Deurne, 1972, blz. 28-29.
 16. Op. cit. (noot 1), Moulijn en Waller, blz. 39.
 17. Een set van 9 proeven bevindt zich bij het Koninklijk Besluit no. 67 van 5 september 1818.
 18. Rapport aan de koning van M.J. de Man van 17 augustus 1818.
 19. Op. cit. (noot 9), blz. 193.
 20. Brief van de minister van Buitenlandsche Zaken aan M.J. de Man van 6 augustus 1818.
 21. Advies aan de koning van de minister voor het publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Kolonien van 16 augustus 1818.
 22. Op. cit. (noot 18).
 23. Op. cit. (noot 18).
 24. Moulijn, S., *De lithografische prentkunst*. - Amsterdam, 1918, blz. 37.
 25. Op. cit. (noot 18).
 26. Voordracht van de secretaris van Staat voor de Zaken van Oorlog van 3 september 1818.
 27. Brief van W.B. Craan aan M.J. de Man van 18 oktober 1818. Een van de problemen was dat Carl Senefelder de al klaar staande steendrukkers 'van de beste kwaliteit en nieuwe uitvinding' [= een rolpers], terwijl de onderhandelings met het Topographisch Bureau al liepen, aan de Antwerpse schilder M.I. van Bree had verkocht zodat er vertraging bij de installatie van de drukkerij in Den Haag dreigde te ontstaan.
 28. Dit contract is bewaard gebleven. A.R.A., Ministerie van Oorlog: 2.13.02 / 20, 158.
 29. Ik ben het dan ook niet eens met de stelling van Moulijn dat het resultaat van Carl Senefelders onderwijs in Den Haag 'heel onbelangrijk' zou zijn geweest: op. cit. (noot 1), blz. 39.
 30. Brievenboek van het Topographisch Bureau over 1819, stuk no. 74*.
 31. Op. cit., stuk no. 75.
 32. Melvill van Carnbee, J.J. en Leverink, H.M., *Telegraphisch seinboek ten dienste van 's Rijks schepen en vaartuigen van oorlog*. - in 's Gravenhage, 1819, ter Algemeene Lands Drukkerij.
 33. [Kraysenhoff, C.R.T.], *Instructie voor de géographische ingenieurs [bij het] Dépôt-Generaal van Oorlog [van het Koninkrijk Holland]*. - [z.p.], 1808. Herdruk met behulp van de lithografie werd voorgenomen, omdat 'De tot deze instructie behorende platen niet uit Parijs terug gekomen zijnde, zouden zoodra de lithographie bij het Topographisch Bureau in werking zal zijn, zeer gemakke-

- lijk door den Steendruk vervangen kunnen worden.' Jaarrapport van Archief van Oorlog en Topographisch Bureau over 1818 in: Brievenboek van het Topographisch Bureau over 1818, stuk no. 433.
34. Rapport aan de koning van de commissaris-generaal van Oorlog van 7 juli 1819.
 35. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 20. De mededeling van Van der Linden, dat men in 1822 al aan uitvoering van de kaart in steengravure dacht, is onjuist. In de bijlagen van het ook door hem hier voor geciteerde rapport uit 1822 wordt slechts van koper, niet van steen gesproken: Den Haag, ARA: 2.13.13.11, no. 23 en 24. Wel zou hieruit uiteindelijk de uit 62 gelithografeerde bladen bestaande *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* ontstaan, waarvan het eerste blad pas in 1850 verscheen en die eerst in 1864 geheel gereed was.
 36. Ackermans, P.J., *Berekening van de Projectie der Meridianen en Parallellen van 15 tot 15 Minuten*, 20 blz. plus *Tafel der coördinaten*, 16 blz. - [s-Gravenhage], 1822. Geheel geautografeerd. Gedrukt op het Topographisch Bureau, klein folio. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 35. Zie ook: Rob Meijer, Jonkheer Hendrik Johan Caan, pleitbezorger van het geheel gelithografeerde boek. - In: *De Boekenwereld* 15 (1998) 1. - blz. 44-56 (blz. 45-46).
 37. Jaarrapport van het Archief van Oorlog en Topographisch Bureau over 1824.
 38. [De Man, M.J.], *Tafel der Karakters en derzelver hoogten, aangenomen voor de bij het Topographisch Bureau vervaardigd wordende Topographische, Chorographische en Geographische Kaarten; welker hoogten in tiende deelen van de streep of tienduizendste deelen van de El zijn uitgedrukt*. - [s-Gravenhage, 1825].
 39. Jaarrapport van het Archief van Oorlog en Topographisch Bureau over 1825.
 40. Op. cit. Deze teksten roepen onder meer de vraag op wie zich op wie er zich bij het Topographisch Bureau over de lithografie hebben gebogen. Tot op heden heb ik de volgende personen gevonden:
 - de inspecteur-generaal der fortificatiën C.R.T. baron Krayenhoff (zie de geautografeerde brief van hem die bij Carl Senefelder in Brussel werd gedrukt: op. cit. (noot 17);
 - de directeur generaal-majoor M.J. de Man (zie de geautografeerde brief van hem die bij het Topographisch Bureau werd gedrukt: bijlage I/1 en verder een portret van C.D. du Moulin, gesigeneerd 'M:I: De Man del.' en 'J:Z: Mazel litogr.' (zie bijlage I/9 en verder Moulijn 80);
 - kapitein A.W.H. Nolthenius de Man, zoon van M.J. de Man (zie bijlage I/7 en verder Moulijn 73 t.m. 75);
 - J.Z. Mazel, adjudant van De Man, die in 1819 vertrok (zie bijlage I/8 en 9 en verder Moulijn 78 t.m. 80);
 - de adjudant van De Man vanaf 1820 jhr. J. Mock (zie Moulijn 83 en 84);
 - eerste luitenant-ingenieur G. Jooss (zie Waller);
 - eerste luitenant-ingenieur G.A. van Oosterhoudt (zie Moulijn 88);
 - eerste élève-graveur F.L. Huygens (van beroep plaatdrukker, maar volgens het jaarrapport van het Archief van Oorlog en het Topographisch Bureau over 1824 aan het lithograferen gegaan. Zie ook Waller en verder Van der Blom, Ad, *Tekenen dat het gedrukt staat. 500 Jaar grafiek in Nederland*. - [Amsterdam], 1978, blz. 75.);
 - tweede élève-graveur J.M. Leydenroth (van beroep plaatdrukker, maar volgens het jaarrapport van het Archief van Oorlog en het Topographisch Bureau over 1825 aan het lithograferen gegaan. Zie ook Waller);
 - eerste tekenaar F. Etiennez (zie een vijftal aan het jaarrapport van het Archief van Oorlog en het Topographisch Bureau over 1825 toegevoegde gelithografeerde kaartjes);
 - tweede tekenaar H. Carpentus (zie bijlage I/4 t.m. 7 en verder Moulijn 19 t.m. 23);
 - derde tekenaar E.J. Verbeke (zie Waller);
 - de leerling tekenaar C.W. Eekhout (zie bijlage III: een vijftal aan het jaarrapport van het Archief van Oorlog en Topographisch Bureau over 1824 toegevoegde gelithografeerde proeven).
- Voor 'Moulijn' zie noot 1, voor 'Waller' zie Waller, F.G., *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*. - s-Gravenhage, 1938.
41. Adstructieve nota van J.V. baron de Constant Rebecque bij het Koninklijk Besluit no. 188 van 29 augustus 1826.
 42. Dus geen kort en krachtig einde door een ontmanteling, zoals Koeman meent: Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*. - 2de druk. - Alphen aan den Rijn, 1985. - blz. 195. Wel is juist dat 'de vakbekwaamheid van ingenieurs-geografen, van kartografen en van Nederland's allereerste lithografen mede verloren ging.'
 43. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 22-24.
 44. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 24.
 45. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 26.
 46. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 26-28. Zie ook noot 35. De stelling dat 'door handig manipuleren de Generale Staf er tenslotte in slaagde om stap voor stap haar plan, het gehele land in kaart te brengen, te verwerkelijken.' laat ik voor rekening van de auteur.
 47. Op. cit. (noot 7), Van der Linden, blz. 23.
 48. Er lijkt nog slechts één vrijwel compleet exemplaar met de bijlagen te bestaan: op. cit. (noot 42).
 49. De *Tafel der Karakters* wordt in het standaardwerk van Moulijn en Waller niet genoemd. Zie noot 1.
 50. De bestanden van het Topographisch Bureau en opvolgers bevinden zich merendeels bij het Rijksarchief in Den Haag; een waar Caert-Thresoor.

SUMMARY

A good lithographic printing department at the Topographic Office

In 1814, after the so-called French (occupation) Period, the Inspector-General of Fortifications, baron C.R.T. Krayenhoff, proposed to the new king William I that the 'Archive of War' should be restored together with a 'Topographic Office'. His proposal was accepted and the twin institute was (re)founded. The Topographic Office in The Hague was divided into two departments: the first, under Krayenhoff, was the Corps of Engineers; the second was under General Staff Quartermaster-General baron J.V. de Constant Rebecque. The tasks of the first department were triangulation measurements, collection of statistical data, and map compilation; those of the second were military reconnaissance surveys. Especially after the unification of the Northern with the former Austrian Netherlands (Belgium), at the Congress of Vienna in 1815, the prospects of the Topographic Office looked fine; but, alas, the two generals could not work together. The outcome was an informal division of activities: the first department worked in the Northern Netherlands, and the second in the Southern. Meanwhile the lithographic trade in the Netherlands developed very slowly. But it was known that this reproduction technique could be employed for military purposes. In the summer of 1818, therefore, Krayenhoff and the director of the Topographic Office, Major-General M.J. de Man, wondered if it were not possible to install a lithographic field printing-press for times of war. And could the Office, perhaps after establishing a good lithographic printing department, sell lithographs in peace time at a good profit? King William, especially, stimulated the introduction of the lithographic trade into the Netherlands. With his support it was quickly decided, in September 1818, that a lithographic press should be installed at the Topographic Office in The Hague. For this purpose Carl, a younger brother of the inventor of lithography, Alois Senefelder, was invited; Carl was then teaching lithography in Brussels. Only after difficult negotiations did he declare himself ready to deliver a lithographic press to The Hague, and to give lessons for three months in lithography. Early in 1819, therefore, one of the first lithographic presses in the Northern Netherlands was installed. Carl's two military apprentices at the Office made such rapid progress that in February De Man showed the results to William: the king was delighted, and sent a flattering 'Declaration of Satisfaction'. The extant specimens bear witness to the quality of Carl's teaching. With the departure - due to staff problems - of Carl Senefelder at the beginning of April 1819, the Office's lithographic activities ceased. It was only from 1820 onwards that, very slowly

and almost unknown to the outside world, some results were achieved. In 1824 king William again intervened, and with a remarkable result. 1825 saw the publication of one of the milestones of early Dutch lithography: a complete booklet of examples of writing characters for use on maps, together with loose 'addenda' – the so-called 'model drawings' or 'pattern books'. All this encouraged uniformity or standardisation for members of the Corps of Engineers when drawing maps. This booklet today is very rare. It seems that one complete copy only, with about 20 loose 'addenda', exists. More research needs to be done in the field of mapmaking at the Topographic Office.

BIJLAGEN

I. Gelithografeerde proeven die koning Willem I begin 1819 onder ogen kreeg

1. Geautografeerde brief van [12] februari 1819 van M.J. de Man aan het Departement van Oorlog A.C.J.G. graaf d'Aubremé). Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op geprepareerd Papier geschreven en op den Steen overgebracht.', klein folio. Niet bij Moulijn. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
2. Geautografeerde 'Tabel om Rijnlandsche lijnen, duimen en voeten overtebrengen tot de Metrique maat'. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op geprepareerd Papier geschreven en op den Steen overgebracht.', 18,4 x 9,8 cm. Niet bij Moulijn. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
3. Zeer klein gelithografeerd kaartje. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op den Steen geteekend', 4,2 x 7,4 cm. Niet bij Moulijn. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
4. Door Hermanus Carpentus geautografeerd kaartje, gesigneerd 'H. Carpentus ft.'. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op geprepareerd papier geteekend en op den Steen overgebracht.', 10,1 x 12,8 cm. Niet bij Moulijn. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
5. Door Hermanus Carpentus (?) vervaardigde krijtlitho voorstellende een paard naar rechts. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau, ca. 14 x 17,5 cm (voorstelling). Niet bij Moulijn. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 753, Koninklijk Besluit van 16 januari 1819, L.a V3.
6. Door Hermanus Carpentus vervaardigde krijtlitho voorstellende een paard naar rechts, gesigneerd 'Hs Carpentus Lit. No 3'. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op den Steen geteekend'. Er bestaan exemplaren met ingekleurd zadel, ca. 15 x 19,5 cm (voorstelling). Moulijn 19. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
7. Door Hermanus Carpentus vervaardigde krijtlitho voorstellende een staande figuur met lange jas en steek en leunend op een stok, gesigneerd 'Geteekd door den Kapitein A.W.H. De Man. Gelithogrd door Hs Carpentus 1819'. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op den Steen geteekend', ca. 25,5 x 17,5 cm (voorstelling). Moulijn 22. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
8. Door Jean Zacharie Mazel vervaardigde steengravure voorstellende een kaartje, gesigneerd 'Mazel fec.'. Onder toezicht van Carl Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Met de drooge naald in de Steen bewerkt', 10,2 x 12,7 cm. Moulijn 79 II? Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.
9. Door Jean Zacharie Mazel vervaardigde krijtlitho voorstellende een portret van C.D. Du Moulin, gesigneerd 'M: J: De Man del: J: Z: Mazel Litogr.'. Onder toezicht van Carl

Senefelder gedrukt op het Topographisch Bureau. In handschrift 'Op den Steen geteekend.', 22 x 12,9 cm. Moulijn 80. Den Haag, ARA: Staatssecretarie: 2.02.01 / 771, 23 februari 1819 no. 52.

II. Reconstructie van de illustraties voor de niet verschenen editie van *Instructie voor de geographische ingenieurs*

De gelithografeerde platen 1, 3 en 4 met afbeeldingen van op grote afstand zichtbare gebouwen waaraan met behulp van zogenaamde 'hakkeltouten' inmeetpunten voor karteringswerkzaamheden zijn aangebracht, zijn spoorloos maar worden in stukken wel genoemd: 'de platen welke voor de nieuwe editie der Instructie voor de geographische Ingenieurs, zullen gelithographeerd worden, en die ik zoodanig heb doen inrigten, dat de figuren door het vouwen niet kunnen beschadigen.'; citaat uit een brief van 24 februari 1820 van M.J. de Man aan C.R.T. baron Krakenhoff. Het boekwerk is uiteindelijk niet verschenen. Den Haag, ARA: Inspectie der Fortificatiën/Genie: 2.13.69 / 104-108.

Uitgaande van de editie van 1808 werden de volgende afbeeldingen vervaardigd:

1. Plaat 1, een penlitho voorstellende 'Gedeelte van de KRAAN te Nijmegen' plus 'Gedeelte van het TOLHUIS aan de Linge, op den griftdijk tusschen Arnhem en Nijmegen'. Gedrukt op het Topographisch Bureau, maar opgelegd. Klein folio? Den Haag, ARA: Ministerie van Oorlog: 2.13.01 / 858, 17 maart 1821, 40-42: jaarrapport van het Topographisch Bureau over 1820.
2. Plaat 2, een penlitho voorstellende 'Oost-zuid-oost zijde van de Herberg genaamd het ZWAANTJE te Elden' plus 'Huis van A: KRIJNEN te Lent'. Gedrukt op het Topographisch Bureau, maar opgelegd. Klein folio. Den Haag, ARA: Ministerie van Oorlog: 2.13.01 / 858, 17 maart 1821, 40-42: jaarrapport van het Topographisch Bureau over 1820. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 19.
3. Plaat 3, een penlitho voorstellende 'Huis genaamd de RHEEDSCHE BRUG, op den griftdijk tusschen Arnhem en Nijmegen' plus 'VEERHUIS aan de Schipbrug te Arnhem'. Gedrukt op het Topographisch Bureau, maar opgelegd. Klein folio? Den Haag, ARA: Ministerie van Oorlog: 2.13.01 / 858, 17 maart 1821, 40-42: jaarrapport van het Topographisch Bureau over 1820.
- 3a. Veerhuis aan de Schipbrug te Arnhem, negatiefdruk in bruin. Gedrukt op het Topographisch Bureau, 10 x 12,4 cm. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 19. In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt zich een positief gedrukte negatiefdruk in zwart toegeschreven aan Jean Zacharie Mazel, 1819. Moulijn 78.
4. Plaat 4, een penlitho voorstellende 'Gedaante en grootte der ijzere HAKKELBOUTEN' plus een hamer met 'eene gebogene rigting'. Gedrukt op het Topographisch Bureau, maar opgelegd. Klein folio? Den Haag, ARA: Ministerie van Oorlog: 2.13.01 / 858, 17 maart 1821, 40-42: jaarrapport van het Topographisch Bureau over 1820. Den Haag, ARA: Inspectie der Fortificatiën/Genie: 2.13.69 / 104-108, brief van 24 februari 1820 van M.J. de Man aan C.R.T. baron Krakenhoff.

III. Bijlagen bij het jaarrapport over 1824 van het Archief van Oorlog en het Topographisch Bureau

'Zes stuks teekeningen en schrift [waarvan vijf gelithografeerd] van C.W. Eekhout'; citaat uit de Staat der Bijlagen van het jaarrapport van het Topographisch Bureau over 1824. Den Haag, ARA: Ministerie van Oorlog: 2.13.01 / 1474, 6 mei 1825 no. 67. De bijlagen: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 24.

1. Penlitho en steengravure 'Model van de bij het Topographisch Bureau aantenemen Tinten en Teekens.', 15,6 x 22,2 cm. Zeer fraai ingekleurd model. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en

1. Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 24.
2. Penlitho 'FORTIFICATIE en GEBOUWEN', 16 x 22,3 cm. Ingekleurd model. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 24.
3. Penlitho en steengravure 'TRANCHEEN en PARALLELEN voor eene VESTING', 16,1 x 22,3 cm. Ingekleurd model. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 24.
4. Penlitho en steengravure 'TEEKENS voor de MILITAIRE POSITIE', 14,9 x 22,2 cm. Ingekleurd model. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 24.
5. Penlitho 'Vervolg der TEEKENS voor de CHOROGRAPHIE', 14,8 x 22,2 cm. Den Haag, ARA: Fragment-archief Archief van Oorlog en Topographisch Bureau: 2.13.68.04 / 24.

IV. Lijst van bijlagen van de *Tafel der Karakters*

Van de *Tafel der Karakters* komt het gelithografeerde cahier nog wel voor, van een exemplaar met de losse bijlagen (z.g. modeltekeningen) is echter tot op heden nog slechts één exemplaar bekend. Dit bevindt zich in een particuliere collectie.

- No 1: 'MODEL VAN EEN TRANSPORTEUR. Schaal voor het beletteren der kaarten & Tiendeelige en andere Schalen.', 15,8 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- No 2: 'MODEL van bij het Topographisch Bureau aantekeningen Tinten en Teekens.', 16,7 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Zeer fraai ingekleurd. Mogelijk vervaardigd door C.W. Eekhout. Zie bijlage III/1. De voorstelling is echter gedeeltelijk aangepast;
- No 3: 'HORIZONTALE DOORSNEDEN van 10 tot 10 Ellen op de Schaal van 1/10.000.', 16,2 x 21,9 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- No 4: 'HORIZONTALE DOORSNEDEN opgevuld met hachures op de Schaal van 1/10.000.', 16,4 x 22,2 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- No 5: 'MODEL-TEKENING voor de TOPOGRAPHIE op de Schaal van 1/10.000.', 16,4 x 2,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd;
- No 5 bis: 'MODEL-TEKENING voor hoog en ROTSACHTIG TERREIN op de Schaal van 1/50.000.', 16,7 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'F. Etiennez' en 'Topographisch Bureau';
- No 6: 'Conventionele Teekens voor de Topographie van Kruisen, Gedenksteenen, Kapellen en Calvariums.', 16,2 x 22,2 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- No 7: 'FORTIFICATIE en GEBOUWEN.', 16 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd. Mogelijk vervaardigd door C.W. Eekhout. Zie bijlage III/2;
- No 8: 'TEEKENS voor de VELDVERSCHANSING op Topographische en Geographische Kaarten.', 15,4 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- No 9: 'TRANCHEEN en PARALLELEN voor eene VESTING.', 16,1 x 22,2 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd. Mogelijk vervaardigd door C.W. Eekhout. Zie bijlage III/3;
- No 10: 'TEEKENS voor de NEDERLANDSCHE ARMEE.', 15,4 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd;
- No 11: 'TEEKENS voor de MILITAIRE POSITIE op Topographische en Geographische Kaarten.', 15,4 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd. Mogelijk vervaardigd door C.W. Eekhout. Zie bijlage III/4;
- No 12: 'TEEKENS voor POSITIE, MOUVEMENTEN en BATAILLES.', 16,2 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd;
- No 13: 'TEEKENS voor de CHOROGRAPHIE.', 15,3 x 22,1 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd;
- No 14: 'Vervolg der TEEKENS voor de CHOROGRAPHIE.', 15,2 x 22 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd. Mogelijk vervaardigd door C.W. Eekhout. Zie bijlage III/5. De voorstelling is echter gedeeltelijk aangepast;
- No 15: 'Regt Kapitaal. Schuins Kapitaal.', 15,2 x 22 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau'. Ingekleurd;
- No 16: 'Regt Romeinsch. Schuins Romeinsch. Italiaansch.

- Romeinsch Kapitaal.', 15,5 x 21,9 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- No 17: Ontbreekt;
- No 18: 'Nederlands. ronde', 15,5 x 21,6 cm. Gesigneerd: 'Topographisch Bureau';
- Zonder nr: 'Wijze der voorstelling van eenige voorwerpen afzonderlijk over de landbouw enz.', 17 x 22,2 cm. Niet gesigneerd.
- Zonder nr: 'Wijze der voorstelling van eenige voorwerpen afzonderlijk over de landbouw enz.', 16,9 x 22,2 cm. Niet gesigneerd. Ingekleurd.
- Zonder nr: 'Voorstelling van Militaire voorwerpen.', 16,9 x 22 cm. Niet gesigneerd.
- Zonder nr: 'Vaartuigen en andere voorstellingen der Marine.', 16,7 x 21,8 cm. Niet gesigneerd. Ingekleurd.

N.B.: een zeer lichte inkleuring is niet vermeld.

Bij de drie modeltekeningen zonder nummer is de belettering van mindere kwaliteit dan bij de overige modeltekeningen. Mogelijk zijn deze drie later toegevoegd. Zie ook Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*. - 2de druk. - Alphen aan den Rijn, 1985. - blz. 195: de laatste twee modeltekeningen komen ook voor in het modellenboek van J.E. van Gorkum, hoofd van de Militaire Verkenningen (tweede afdeling van het Topographisch Bureau) te Gent.

IMAGO MUNDI

The International Journal for the History of Cartography

IMAGO MUNDI is the only international scholarly journal solely concerned with the study of early maps in all its aspects. The illustrated articles, in English with trilingual abstracts, deal with all facets of the history and interpretation of maps and mapmaking in any part of the world, at any period.

The original IMAGO MUNDI was Columbus's favourite text. Let its descendant, founded by Leo Bagrow in 1935, be your window into the subject, whether you approach it as a historian of cartography or are interested in how maps fit into the historical aspects of art, ideas, literature or the sciences.

Contents

Current issues comprise approximately 250 pages (30 x 21cm), with illustrations. Each annual volume includes:

- Articles (about ten per issue)
- Book reviews; and notices of books received
- Bibliography (with indexes of authors, places and subjects)
- Chronicle (personal and institutional news, conferences, exhibitions, map sales and acquisitions)
- Reports, notices and obituaries

All articles are refereed. IMAGO MUNDI is published each summer.

Subscribing to IMAGO MUNDI

The cost of the annual volumes to personal subscribers is as follows:

Vols 43 (1991) onwards £30 (US\$60)
Vols 27-42 £25 (US\$50)

Prices are inclusive of surface postage.

Some of the first 26 volumes remain in print. For details please write to the Honorary Treasurer at the address below.

To order send £30 (US\$60) to the Secretary/Treasurer, IMAGO MUNDI, c/o The Map Library, The British Library, 96 Euston Road, St Pancras, London NW1 2DB.

For more details of IMAGO MUNDI see: <http://www.ihrinfo.ac.uk/maps/imagomundi>

Restauratie-Atelier Helmond B.V.

**voor restauratie en conservering van
papier, leer en perkament**

- **boeken in leer en perkament**
 - **charters en zegels**
 - **prenten en tekeningen**
 - **kaarten en affiches**
 - **massaconservering**
 - **vrijblijvende offertes**
-
- **vacuüm-vriesdrogen**

ondersteuning bij calamiteiten

- **24 uur bereikbaar bij brand- en waterschade**

06-575.896.31

Panovenweg 40, 5708 HR HELMOND (NL)

Tel: 0492 - 553990 Fax: 0492 - 552442

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl

Internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Restauratieatelier Paul Peters B.V.

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restauratieatelier Paul Peters B.V.
is lid van de VeRes, de VAR en de IADA
(International Association of
Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf **Iris Antique Globes**
verkoopt historisch belangrijke en
decoratieve globes uit het midden van
de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

Op www.paulpeters.demon.nl maakt u
kennis met een keuze uit de steeds
wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Weverweg 9, 6961 KM Eerbeek.
Telefoon: 0313 65 44 66, fax: 0313 65 58 82.

**WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE)
GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN**

De perspectivische ruimteweergave van het *Gezicht in vogelvucht op Amsterdam* van Cornelis Anthonisz.

In het Amsterdams Historisch Museum hangt een eigenaardig schilderij. Het paneel (zie afbeelding 1),¹ gemaakt door de schilder Cornelis Anthonisz. (ca. 1505-1553) in 1538, laat een blik op de stad Amsterdam in haar middeleeuwse vorm zien. Het bijzondere van het schilderij zit in de wijze van representatie. Buiten het feit dat het door de hoge mate van detail een bijzonder levendig en waarheidsgetrouw beeld van de stad geeft en een van de allervroegste vogelvuchtgezichten van een Noord-Hollandse stad is, is het *Gezicht in vogelvucht op Amsterdam* vooral interessant doordat Anthonisz. op consciëntieuze wijze gebruik gemaakt heeft van perspectief.

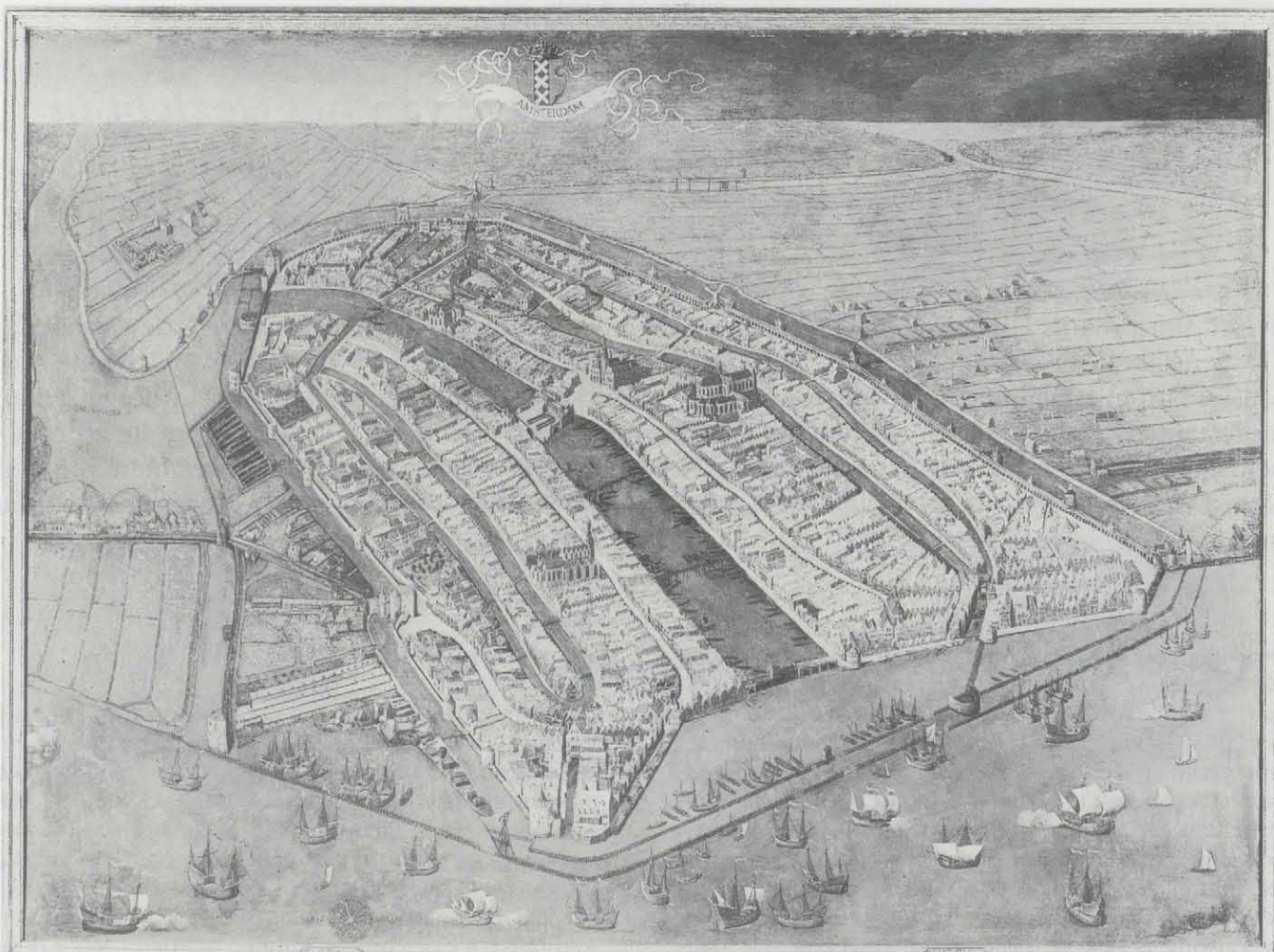
De meeste vogelvuchtgezichten die we kennen zijn plattegronden, zonder veel perspectief, die de illusie van een vogelvuchtgezicht geven doordat het omliggende landschap die indruk geeft. Omliggende bergen, landschap, rivieren en zeeën zijn toegevoegd om een ruimtelijke indruk te wekken. De stad zelf is veelal niet meer dan een plattegrond waarin de opstand van bebouwing axiometrisch ingetekend wordt. Het *Gezicht* van Anthonisz. gaat een stap verder. Naast het omliggende landschap en de axiometrische weergave van de bebouwing is ook de plattegrond aangepast. De stad heeft naar het zuiden toe een perspectivische vervorming gekregen. Vergeleken met een topografische plattegrond wordt het verschil direct duidelijk. Waar bijvoorbeeld de verhouding tussen as Schreierstoren-Haarlemmerpoort en de as Klovenierstoren-Spui op een plattegrond gelijk is, wordt deze in het *Gezicht* gehalveerd. Ook op andere punten is zo'n soort perspectivische vervorming aanwijsbaar. De contour van de stad krijgt een ietwat driehoekig karakter en doet denken aan een lineair-perspectivische constructie. De consequente doorvoering van dit perspectivische motief doet vermoeden dat er een systematische werkwijze achter Anthonisz.'s weergave schuilt. Het staat vast dat Anthonisz. zijn *Gezicht* niet naar de waarneming gemaakt kan hebben; er bestonden in die tijd immers nog geen luchtballonnen laat staan vliegtuigen. Het *Gezicht* moet op een of andere manier bedacht zijn. In dit artikel wordt een reconstructie van Anthonisz.'s werkwijze beoogt. In het licht van Anthonisz.'s leven en werk worden contemporaine theorieën over landmeetkunde en kartografie gebruikt om een oplossing te geven voor de ruimteconstructie van het *Gezicht in vogelvucht op Amsterdam*.

Het werk van Cornelis Anthonisz.

Dat Cornelis Anthonisz. zich als schilder uitgaf is in het hieraan voorafgaande al ter sprake gekomen. De reconstructie van zijn schilderwerk levert echter grote problemen op. Er zijn maar drie schilderijen die Anthonisz.'s monogram dragen; de *Braspenningmaaltijd*,² het *Gezicht in vogelvucht op Amsterdam* en *Die steele van Weesop Anno 1551 den 31sten januarius*.³ Dit zijn de enige schilderijen die met zekerheid aan Anthonisz. toegeschreven kunnen worden.⁴ Naast deze drie werken is er in het verleden een groot aantal niet gesigneerde schilderijen aan Anthonisz. toegeschreven. Het schilderij de *Braspenningmaaltijd* (zie afbeelding 2) geeft een belangrijke indicatie over Anthonisz.'s ruimtebehandeling. Naast het gegeven dat Anthonisz. met de *Braspenningmaaltijd* aan het begin staat van een traditie van schutterscènes waarbij de figuren rondom een banket geportretteerd worden, is duidelijk te zien dat een werkelijke ruimte-uitbeelding nog ontbreekt. De tafel op de voorgrond is perspectivisch niet in overeenstemming met de figuren en de horizon van het landschap. Er is geen sprake van een consistent geheel en eenheid in aanzicht. Het aanzicht op de tafel is van een hoger standpunt en lijkt daardoor in vergelijking met de achtergrond naar beneden geklapt te zijn. Dit soort discrepantie zal pas later opgelost worden door meesters zoals Dirck Barendsz., Cornelis Cornelisz. van Haarlem en Frans Hals.

In de prentkunst van Anthonisz. zijn vaak dezelfde soort perspectivische inconsistenties als in de *Braspenningmaaltijd* te zien. Afzonderlijke delen van de afbeelding hebben vaak een verschillend vluchtpunt waardoor de eenheid in aanzicht verloren gaat. Een voorbeeld is de prent *Marcus Mucius Scaevola*⁵ uit 1536 (zie afbeelding 3). De sierlijsten van de sokkel linksonder hebben een veel lager vluchtpunt dan de architectuur en het landschap op de achtergrond van de prent. Er is sprake van twee verschillende aanzichten. Ik vermoed dat deze inconsistenties voortkomen uit onwetendheid van de lineaire perspectief. Anthonisz. kende - zo blijkt uit zijn prenten - de regels hiervan gedeelte-

M.P.C. Niël is student Kunstgeschiedenis van de Nieuwere Tijd aan het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam.

1. Cornelis Anthonisz., *gezicht in vogelvluichtperspectief op Amsterdam*, 1538 (Amsterdams Historisch Museum).

lijk. De reden voor de perspectivische inconsistenties lijkt ook samen te hangen met een wil tot duidelijke afleesbaarheid. De sokkel van de prent is frontaal afgebeeld om de hierop aangebrachte tekst duidelijk te kunnen lezen. De tafel op de *Braspenningmaaltijd*, is hellend afgebeeld om de hierop geplaatste voorwerpen beter te doen uitkomen.

Naast schilder en prentmaker staat Cornelis Anthonisz. ook bekend als kartograaf. Zijn naam komt regelmatig in de stadsrekeningen voor als het gaat om betalingen die hij ontving voor verschillende kaarten.⁶ Na de 36 gulden, die hij voor het *Gezicht in vogelvluicht op Amsterdam* ontving, kreeg hij in 1541 tien gulden voor een kaart van de Noord- en Zuiderzee. In 1543 staat Anthonisz. in de stadsrekeningen met betrekking tot zijn vermaarde *Caerte van Oostland* (Hollstein 48) en vervolgens nog vier maal vanaf 1544 tot 1551 voor kartografisch werk in verband met de Lastage, een buitenwijk van Amsterdam vlak achter de St. Anthonispoort. Ook schijnt hij een kaart van Europa gemaakt te hebben, die door de beroemde kartograaf Abraham Ortelius geprezen werd.⁷ Deze kaart is helaas thans onvindbaar geworden. In 1544 geeft Anthonisz. de *Onderwijsinge vander zee* uit, een navigatiehandboek met houtsneden van kustprofielen en didactische afbeeldingen over het gebruik van de kompas. Op het voorblad (Hollstein 63-73) van de *Onderwijsinge* is wederom een voorbeeld te zien van in-

consistent perspectiefgebruik (zie afbeelding 4). De twee schepen zijn in verschillend aanzicht weergegeven. Het grootste, meest op de voorgrond tredende schip is min of meer frontaal weergegeven, terwijl het kleinere schip op de achtergrond vanuit een lager standpunt bekeken wordt. Als vanuit één standpunt gekeken wordt snijden gelijke objecten op dezelfde relatieve hoogte de horizon.⁸ Het schip op de voorgrond snijdt de horizon halverwege de masten, terwijl het achterste de horizon halverwege de kajuit snijdt. Het achterste schip is óf heel erg groot óf vliegt boven het wateroppervlak. Waarschijnlijker is dat Anthonisz. de lineaire perspectief niet helemaal goed gebruikte.

Landmeetkunde en kartografie

Zoals eerder vermeld lijkt het er op dat Cornelis Anthonisz. voor het *Gezicht in vogelvluicht op Amsterdam* gebruikgemaakt heeft van een lineair-perspectivische constructie. Lijnen die in het werkelijke grondvlak - de plattegrond - parallel lopen, lijken in het *Gezicht* te convergeren naar een punt op de horizon. Er treedt verkleining op naarmate de horizon dichterbij komt en de stad waaiert als een perspectivische 'tegelfloor' op het beeldvlak uit. Je krijgt de indruk dat Anthonisz. met een perspectiefboek van Alberti⁹ in de

2. Cornelis Anthonisz.,
schuttersmaaltijd van
zeventien schutters, 1533
(Amsterdams Historisch
Museum).

hand een plattegrond getransformeerd heeft naar een lineair-perspectivische constructie. Toch is dit maar ten dele waar. Sommige parallellen, met name die in zuidelijke richting, convergeren in een verdwijnpunt. Maar dit geldt niet voor alle in het grondvlak parallelle lijnen. Hier en daar ligt de tegelvloer ietwat scheef.

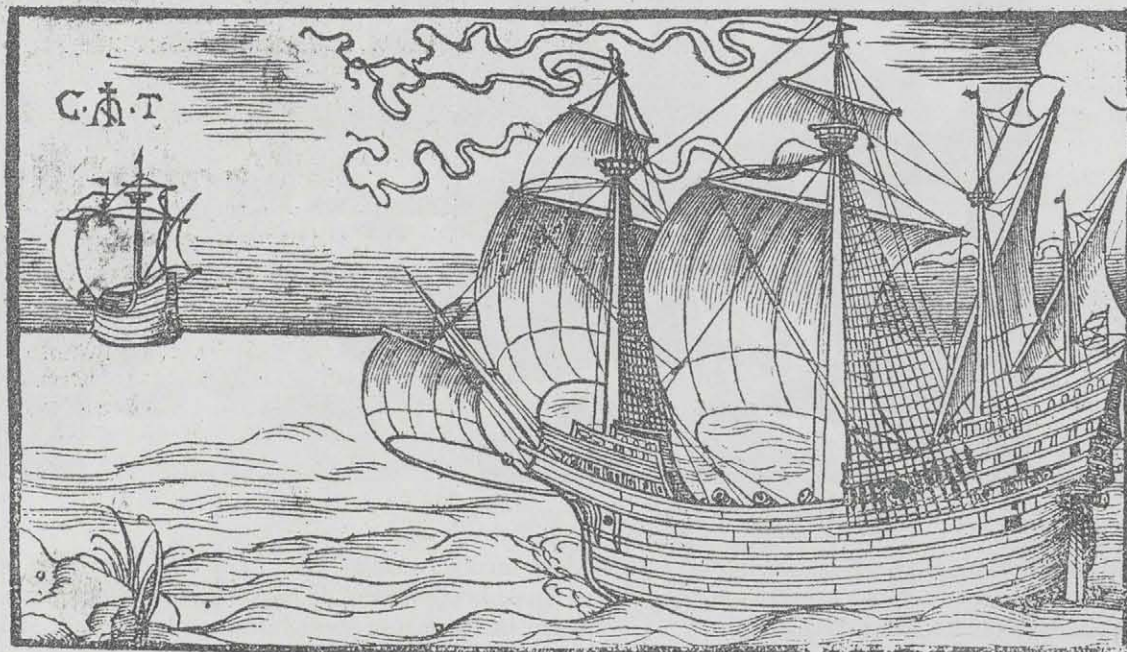
Bij deze reconstructie zit echter een addertje onder het gras. Bij de bepaling van de parallellen ben ik uitgegaan van een hedendaagse topografische plattegrond. Maar hoe ver ontwikkeld was de landmeetkunde in het Amsterdam van Anthonisz.? Kon hij beschikken over een nauwkeurige plattegrond? Om deze vragen te beantwoorden moet een klein uitstapje naar de landmeetkunde gemaakt worden.

In 1513 wordt bij Thomas van der Noot te Brussel *Die warachtige const der geometryen, leerende hoe men alderhande breyddden, lengden, dicten en hoochden der velden, beemden, bossche, berge [...] meten sal [...] gedrukt*. Het is het oudste in de Nederlandse taal gedrukte leerboek over de landmeetkunde. Er worden termen uit de vlakke meetkunde zoals de cirkel, het getal π en de inhoud van figuren en lichamen in behandeld. Vervolgens geeft het aan hoe oppervlakten gemeten werden in voeten, roeden, dachwanten en buenders; 'In den eerste moetti weten dat hondert roeden een dachwant es. Die vier dachwant een buender. Ende achtiën voeten een roede.' Met behulp van een 'compas'; '[...] een recht vyercant cruyse op eenen stock staende ghehlyck die landmeters [...] ende dit cruyse wordt gheheeten compas want het brinct alle dinghen int viercante', werden richtingen bepaald. Het leerboek gaat kort in op het gebruik van de Jacobstaf voor meting van breedten, en het kwadrant voor de meting van hoogten. Deze laatste twee instrumenten worden echter niet volledig benut. Met de Jacobstaf en het kwadrant kunnen horizontale hoekmetingen uitgevoerd worden, maar die worden niet in het boek behandeld.¹⁰ De wetenschap van de landmeetkunde blijkt in de eerste helft van de 16de eeuw op een hoog niveau gestaan te hebben. Zo werd bijvoorbeeld aan de Universiteit van Leuven de driehoeksmeting door Gemma Frisius, professor in de wiskunde, geperfectioneerd. In 1533 publiceert hij zijn methode in het Latijn als aanhangsel op een bewerking van Petrus Apianus' *Cosmographia Liber*. De Latijnse titel van dit aanhangsel luidt: *Libellus de locorum describendorum ratione*. Pas in 1537 verschijnt de

3. Cornelis Anthonisz., Marcus Mucius Scaevola, 1536
(Rijksmuseum Amsterdam).

Onderwijsinge vander zee/omstuer- manschap te leeren/derdewerf nu ghedrucht/ neerstelijck gheregeerd ende ver- betert. Anno. M. CCCC. ende. Vijf. (..)

4. Cornelis Anthonisz., schutblad 'Onderwijsinge vander zee', 1544 (Houghton Library, Harvard University).

Nederlandse vertaling bij de drukker Gregorius de Bonte te Antwerpen als *Een boecxken seer nut ende profijtelijck allen geographiens leerende hoemen eenighe plaetsen beschrijven ende het verschil oft distantie ghesien gheweest*. Met de methode van Gemma Frisius kunnen vanuit twee punten de ligging van een derde, ver gelegen punt bepaald worden. De afstand tussen de twee eerstgenoemde punten moet gegeven zijn, waarna de respectievelijke kompasrichtingen naar het derde bepaald moet worden. Via trigonometrie kan dan de ligging van het derde punt berekend worden. Deze methode is exact en bespaart de landmeter het tijdrovende meten van grote afstanden. Tot voor de methode van Gemma Frisius moest de landmeter met kompas en roede het veld in om het land punt voor punt te meten.¹¹ Het is bekend dat Anthonisz. op 10 mei 1518 ingeschreven werd aan de Universiteit van Leuven.¹² De kartografische wetenschap stond op dat moment nog in de kinderschoenen en had nog niet het niveau van Gemma Frisius bereikt. De kiem voor Anthonisz.'s kartografische werkzaamheden wordt echter in deze periode gelegd en het lijkt geen twijfel dat ook na zijn studie in Leuven Anthonisz. zich op de hoogte hield van de nieuwste ontwikkelingen in de kartografie. Uit zijn *Gezicht* kunnen we immers opmaken dat hij van driehoeksmetingen wist. Anthonisz. geeft namelijk de ligging van Amstelveen en de Haarlemmermeer op het paneel aan. Ook kan met betrekkelijke zekerheid gesteld worden dat hij over accurate gegevens wat betreft breedte, lengte, grootte en omvang van de stad zou kunnen beschikken. Alhoewel het een tijdrovende klus geweest moet zijn, bestond er de kennis en het instru-

mentarium voor de productie van een betrouwbare plattegrond. Mijn aanvankelijke voorzichtigheid wat betreft het gebruik van een hedendaagse plattegrond kan dus in belangrijke mate afgezwakt worden.

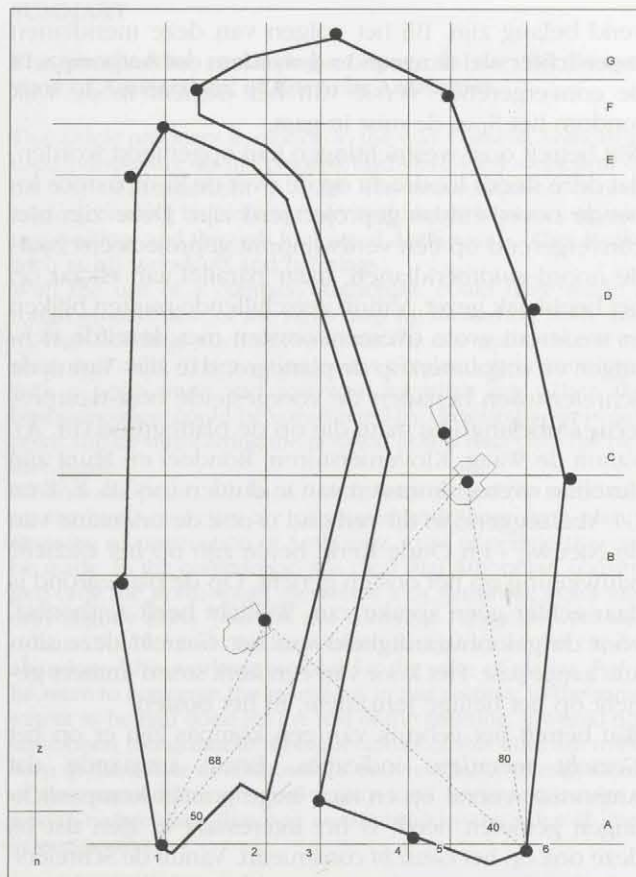
Hypothetisch is het heel goed mogelijk dat Anthonisz. met een kompas de richtingen tussen enkele karakteristieke punten in de stad bepaald heeft. Het zou in deze werkwijze noodzakelijk zijn om metingen vanuit hoge punten te doen daar bebouwing anders het zicht belemmert. Ik stel me zo voor dat hij vanuit verschillende torens op de stadswallen metingen heeft verricht. Op deze torens kon hij steeds de richting naar de volgende toren, en wellicht ook tot andere punten in de stad bepalen. De afstanden tussen de torens kon hij meten met stappen of lijnen waarop een roedenverdeling op aangebracht was. De verkregen data zou hij betrekkelijk eenvoudig in een plattegrond omgezet kunnen hebben die de omtrek van de stadswallen nauwkeurig weergeeft. Binnen deze omtrek kunnen vervolgens ook de richting van het Damrak, Rokin en andere straten en grachten aangegeven worden. Het maken van een plattegrond, hetzij een globale, zou theoretisch dus niet al te veel moeilijkheden opgeleverd hebben.

Oplossing van Anthonisz.'s perspectivische ruimteconstructie op het Gezicht

Het zou kunnen dat Anthonisz. ook bij het maken van zijn perspectivische *Gezicht* gebruikgemaakt heeft van kompasrichtingen. De kompasroos aan de onderzijde van het paneel geeft ook aanleiding tot deze veronder-

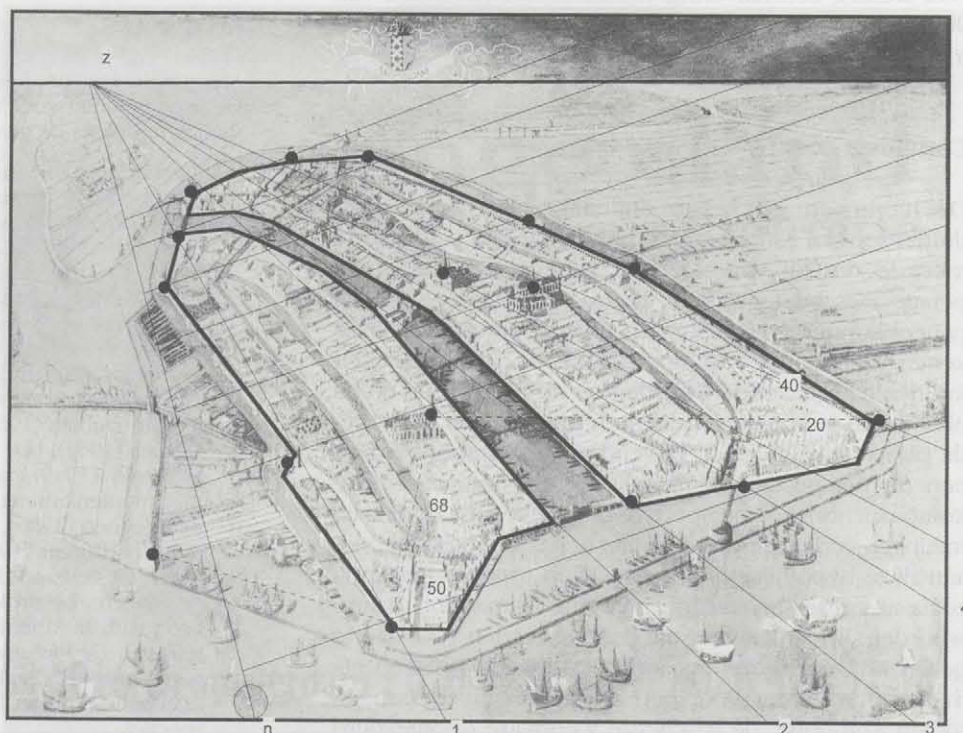
stelling. Het is mijn veronderstelling dat hij de noord-zuidmeridianen van zijn plattegrond gebruikt heeft om een perspectivisch zicht te creëren. Deze meridianen zou hij op een vluchtpunt geprojecteerd kunnen hebben om een convergerend stelsel te krijgen. In dit stelsel zou de stad perspectivisch ingetekend kunnen worden. Om deze hypothese te testen tekende ik op een nauwkeurig overgetrokken hedendaagse topografische plattegrond¹³ een aantal meridianen over nog bestaande middeleeuwse punten (zie afbeelding 5). Deze assen heb ik vervolgens op het *Gezicht* geprojecteerd. Het resultaat was opzienbarend (zie afbeelding 6).

De sleutel tot oplossing van de ruimteweergave van het *Gezicht* zit voor een belangrijk deel in de kompasroos aan de onderzijde van het paneel. Op deze kompasroos is de noord-zuidrichting aangegeven. Als deze doorgetrokken wordt ontstaat er linksboven een snijpunt met de horizon (lijn NZ). Dit is het punt, het verdwijnpunt, waarop Anthonisz. een belangrijk deel van zijn noord-zuidmeridianen projecteerde. Vanuit de Schreierstoren loopt een noord-zuidmeridiaan die binnen de stadswal blijft en vlak onder het Rondeel de stad verlaat. In het *Gezicht* convergeert deze, maar volgt ongeveer dezelfde route door de stad en snijdt de horizon precies op het verdwijnpunt (vergelijk op afbeelding 5 en 6 lijn nr. 1). Op deze manier zijn er meer van dit soort overeenkomsten. Over de toren van de Oude Kerk loopt de noord-zuidmeridiaan over de hoek Damrak-Nieuwe Brugstraat en de Oude Turfmarkt (nr. 2). In de convergerende versie op het *Gezicht* is dit exact nagevolgd. De meridiaan vanuit de toren op de hoek Damrak-'Prins Hendrikkade' snijdt het Damrak en het Rokin op identieke wijze (nr. 3). Zo gaan de lijnen vanuit het torentje aan het begin van de Martelaarsgracht in beide versies rakelings over het Stadhuisplein (nr. 4). Dan is er een lijn vanuit de toren van het Stadhuis die áchter de Nieuwe Kerk gaat en vanuit de Haarlemmerpoort een die vóór de Nieuwe Kerk loopt (nrs. 5 en 6). Deze rich-

5. Plattegrond Amsterdam met meridianen en kompasrichtingen (tekening: auteur).

tingen zijn naar mijn mening veelzeggend als het om kompasmetingen van deze aard gaat. Het is namelijk het handigst om te meten op, maar ook náár hoge punten. Posities van hoge gebouwen, zoals de Oude - en Nieuwe Kerk en het Stadhuis, kunnen van doorslagge-

6. Projectie van meridianen en kompasrichtingen op het *'Gezicht in vogelvlucht'* van Cornelis Anthonisz. (tekening: auteur).

vend belang zijn. Bij het volgen van deze meridianen moet echter wel aangetekend worden, dat Anthonisz. in de convergerende versie van het *Gezicht* in de wijk rondom het Spui de mist in gaat.

Wat betreft oost-westrichtingen kan opgemerkt worden, dat deze steeds loodrecht op de over de kompasroos lopende noord-zuidas geprojecteerd zijn. Deze zijn niet convergerend op een verdwijnpunt geprojecteerd zoals de noord-zuidmeridianen, maar parallel aan elkaar op het beeldvlak gezet. Vanuit verschillende punten blijken er wederom grote overeenkomsten met dezelfde richtingen en snijpunten op de plattegrond te zijn. Vanuit de Schreierstoren benadert de voorgestelde oost-westprojectie in belangrijke mate die op de plattegrond (nr. A). Vanuit de Waag, Klovenierstoren, Rondeel en Munt zijn dezelfde overeenkomsten aan te duiden (nrs. B, E, F en G). Veelzeggend in dit verband is ook de oriëntatie van de Nieuwe - en Oude Kerk; beide zijn op het *Gezicht* nauwkeurig op het oosten gericht. Op de plattegrond is daar echter geen sprake van. Wellicht heeft Anthonisz. voor de geloofwaardigheid van het *Gezicht* deze situatie aangepast. Het koor van een kerk stond immers gericht op het heilige Jeruzalem, in het oosten.

Wat betreft het gebruik van een kompas zijn er op het *Gezicht* meerdere indicaties. Ervan uitgaande dat Anthonisz. vooral op en naar hoge punten kompasrichtingen gemeten heeft, is het interessant te zien dat hij deze ook op het *Gezicht* construeert. Vanuit de Schreierstoren zijn de zichthoeken ten opzichte van de oost-westas naar de Nieuwe - en Oude Kerk alsook naar de Montelbaanstoren exact overgenomen. Ook vanuit de Waag zijn er zulke overeenkomsten. Dan, vanuit de Haarlemmerpoort zijn de zichthoeken naar de Nieuwe - en Oude Kerk precies gehalveerd. Deze halvering komt voort uit het feit dat Anthonisz. de afstand tussen de Schreierstoren en de Haarlemmerpoort relatief ten opzichte van de plattegrond verdubbeld heeft. Hierdoor maakt de noord-zuidas vanuit de Haarlemmerpoort in de convergerende versie een hoek van 45 graden met de oost-westas, een halvering van de werkelijke hoek van 90 graden. Hier krijgen we een getalsmatig idee van de toegepaste perspectivische vervorming.

Conclusie

De hierboven geschetste ontleding van het *Gezicht* duidt erop dat Anthonisz. een raster op zijn plattegrond tekende die hij vervolgens transformeerde naar een perspectivische 'tegelvloer'. Daarna zou hij deze op zijn paneel kunnen overnemen en de stad puntsgewijs intekenen. Snijpunten van noord-zuid- en oost-westassen kunnen teruggevonden worden op de plattegrond en de bijhorende gebouwen, straten en grachten op hun goede plaats gezet worden. Bovendien kon Anthonisz. binnen de perspectivische 'tegelvloer' de oorspronkelijke kompasrichtingen perspectivisch intekenen door zijn metingen verhoudingsgewijs aan te passen. Een minpunt aan deze hypothese is dat de wijken rondom het Spui, zoals al eerder aangestipt, niet aan dit patroon beantwoorden. Ik denk echter dat daar een reden voor aan te geven is. Deze reden ligt in het verlengde van een esthetische voorkeur voor een duidelijke afleesbaarheid. Indien Anthonisz. de geschetste werkwijze doorgevoerd

zou hebben, zou het gebied rondom het Spui zodanig ineengedrukt worden dat deze niet meer duidelijk zou zijn. Het Begijnhof en de Voethoogdoelen - van de laatste was hij per slot van rekening lid - zouden zo goed als niet meer herkenbaar zijn. Anthonisz. kiest voor dit gebied een hoger verdwijnpunt. Deze manier van ruimte-uitbeelding zijn we bij Anthonisz. vaker tegengekomen. Met name op enkele prenten is duidelijk dat er niet zo dwingend is omgesprongen met de lineaire perspectief. Omwille van de duidelijkheid en afleesbaarheid zijn meerdere verdwijnpunten gebruikt.

Het *Gezicht in vogelvlucht op Amsterdam* van Cornelis Anthonisz. is geconstrueerd vanuit een schuin over het beeldvlak lopende noord-zuidas. De perspectivische vervorming heeft gestalte gekregen doordat alle noord-zuidmeridianen convergerend geprojecteerd zijn naar het snijpunt (verdwijnpunt) van de noord-zuidas met de horizon. Loodrecht op de oorspronkelijke, schuine noord-zuidas zijn de oost-westmeridianen geprojecteerd. De oost-westmeridianen zijn niet convergerend, maar parallel aan elkaar op het beeldvlak geprojecteerd.

Waarschijnlijk heeft Cornelis Anthonisz. met behulp van een kompas vanuit hoge punten in de stad metingen verricht. De hieruit ontstane plattegrond en de kompasrichtingen van en naar hoge punten heeft hij gebruikt voor de perspectivische weergave van het *Gezicht*. Met name de oriëntaties vanuit de Gelderse kade en Kloveniersburgwal zijn nauwkeurig overgenomen.

De projectie van convergerende meridianen op één verdwijnpunt is niet overal even consistent doorgevoerd. Om duidelijkheid en afleesbaarheid te scheppen is met name in de wijk rondom het Spui hiervan afgeweken. Deze inconsistentie blijkt voor Cornelis Anthonisz. een vaker gebruikte, normale manier van ruimteweergave. Een heldere uiteenzetting van de hem omringende fysieke werkelijkheid stonden boven een natuurgetrouwe visie die gebonden was aan de dwingende regels van de lineaire perspectief.

NOTEN

Met dank aan de heer Jan Peeters van het Amsterdams Gemeentearchief voor zijn vruchtbare tips en welkome aanvullingen tijdens de totstandkoming van dit artikel.

1. Amsterdams Historisch Museum; cat.nr. A 3009.
2. Amsterdams Historisch Museum; cat.nr. A 7279.
3. *Die stede van Weesp Anno den 31sten januarius*. 60 x 29 cm. Paneel. 1551. Gemeentearchief Weesp. Het schilderij behoort tot de kartografische werken van Anthonisz. De stad Weesp wordt in de plattegrond afgebeeld, waarbij de nadruk ligt op het verloop van stadswallen, -grachten en straten. Er is geen bebouwing ingetekend (althoewel het grondplan van de kerk wel aangegeven is) en geen vogelvlucht- of perspectivisch zicht gesuggereerd. Afbeelding in Dubiez (1969), nr.6.
4. Dubiez (1969), blz. 52-60.
5. Hollstein (1949), nr. 26. De prent is aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
6. Van Eeghen (1986), blz. 128.
7. Moes en Burger (1900-1915), blz. 192.
8. Zie in dit verband de werkwijze van Willem van de Velde de Jongere, besproken in Ruurs (1983).
9. Leon Battista Alberti (1404-1472), Italiaans humanist en auteur van *De Pictura* (1435) waarin een methode beschreven wordt om diepte op het platte vlak van een schilderij te suggereren met behulp van het wiskundig lineair-perspectief.

10. Koeman (1983) blz. 41.
11. Ibid. Hoofdstuk 5, 6 en 8.
12. Van Eeghen (1987), blz. 12-34.
13. Kaart van Amsterdam 1:5000 centrumblad 1988/92. Uitgave Gemeente Amsterdam, sector Landmeten en Vastgoedinformatie, afdeling Kartografie, 1992.

LITERATUUR

- Ailly, A.E. d', De Amsterdamsche plattegronden van Cornelis Anthonisz. en Antonie van den Wijngaerde'. - In: *Jaarboek Amstelodamum* 30 (1933). - blz. 80-87.
- Dubiez, F.J., *Cornelis Anthoniszoon van Amsterdam: zijn leven en werken, ca. 1507-1553*. - Amsterdam : Pfann, 1969.
- Eeghen, I.H. van, Jacob Cornelisz., Cornelis Anthonisz. en hun familierelaties. - In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986). - blz. 95-132.
- Eeghen, I.H. van, Cornelis Anthonisz. en zijn omgeving. - In: *Jaarboek Amstelodamum* 79 (1987). - blz. 12-34.
- Hollstein, F.W.H., *Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts, ca. 1450-1700*. - Amsterdam, 1949-....
- Hooft, C.G. 't, De herstelling der oudste geschilderde kaart van Amsterdam. - In: *Jaarboek Amstelodamum* 29 (1932). - blz. 81-86.
- Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland: zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1983.
- Moes, E.W. en C.P. Burger, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*. - Dl. 1-3, Amsterdam : Van Langenhuysen, 1900-1910; Dl. 4, 's-Gravenhage : Nijhoff, 1915.
- Ruurs, R. "Even if it is not architecture": Perspective drawings by Simon de Vlieger and Willem van de Velde the Younger. - In: *Simiolus* 13 (1983) nr. 3/4.

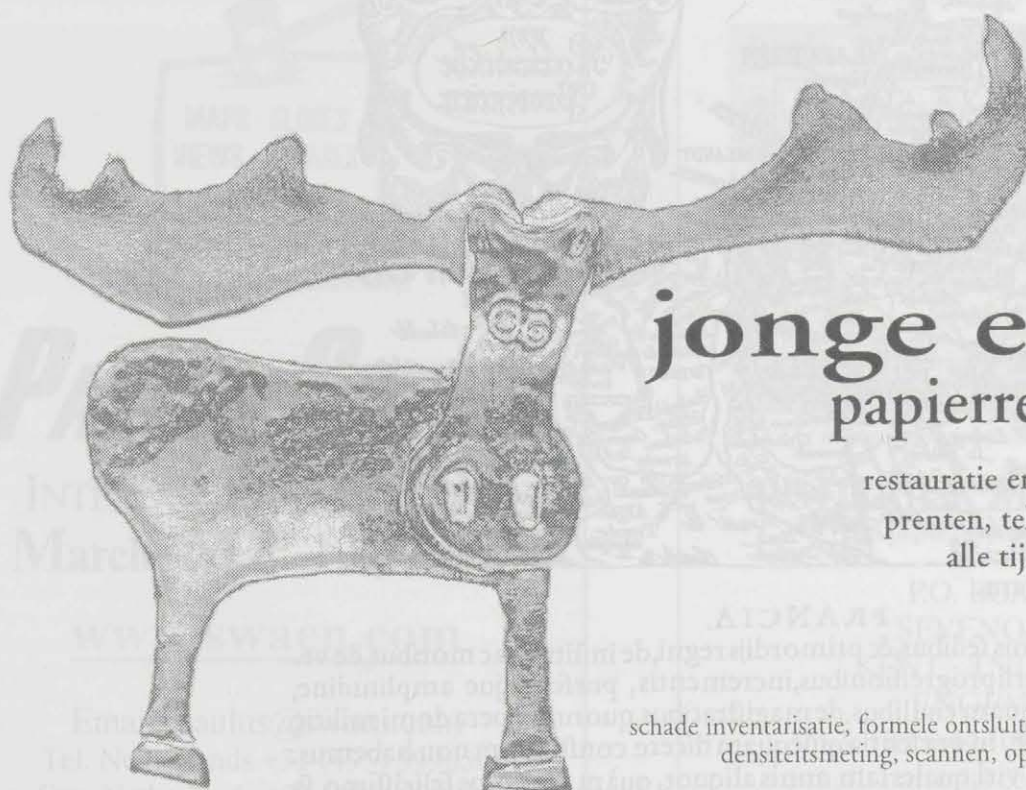
SUMMARY

The perspective rendering of space in the 'Bird's-eye-view of Amsterdam' of Cornelis Anthonisz.

This article proposes a solution to the way Cornelis Anthonisz. used perspective in his painted bird's-eye-view depiction of the city of Amsterdam in 1538. The reconstruction here is made according to contemporary techniques in surveying and mapmaking, and through looking at Anthonisz.'s other works such as his woodcuts and paintings.

With the use of a compass Anthonisz. could have made a rough ground-plan of the city's map by measuring from, and to, high buildings such as towers on the city-walls, church towers, and mills. The position points obtained were correlated with a north-south and east-west meridian grid. Then the bird's-eye-view could be constructed by choosing a vanishing point and by transferring the position points data onto the picture plane.

When some points of characteristic features and the meridians on the bird's-eye-view are compared with those on a plan a stunning reconstruction of Anthonisz.'s use of perspective can be made. In the comparison it is clear that Anthonisz. converged only the north-south meridians to a vanishing point and only slightly tilted - but did not converge - the east-west meridians. Furthermore, in the southwest sections of the city he abandoned his working method for the sake of clarity. For if he were to converge the meridians in this section, to the same extent as he had done for the rest of the painting, it would not have been recognizable. Considerations of this kind are to be seen in the whole of Anthonisz.'s oeuvre. Clarity of exposition of the surrounding physical reality took precedence over a true-to-nature view that was constrained by the rules of linear perspective.

jonge eland papierrestauratie

restauratie en conservering van
prenten, tekeningen en foto's
alle tijden, alle formaten

schade inventarisatie, formele ontsluiting van (foto)collecties
densiteitsmeting, scannen, opslaan op andere media
conserveringskopieën

oude looiersstraat 65-67 1016 vh amsterdam t 020 623 79 89 f 020 420 31 38

Thresoortjes

Inzendingen voor deze rubriek, waarin ruimte is voor korte en luchtige historisch-kartografische bijdragen, aan: *Caert-Thresoor*, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht. E-mail: j.voogt@geog.uu.nl

De oudste Nederlandstalige kaart van de XVII Provinciën?

Het werk *Oude kaarten der Nederlanden*¹ van mr. dr. H.A.M. van der Heijden is een kartobibliografische topprestatie van blijvende waarde. Voor het deel met de oudere kartografie werd gedurende een kwart eeuw tot twee maal toe en zeer grondig door literatuur en collecties geploegd. Daarom mag het 'Niet in Van der Heijden' in deze bijdrage niet worden opgevat als kritiek in de richting van deze auteur, doch enkel als een gelukkige vondst van ondergetekende.

Een belangrijke nevendoelstelling van het project 'Werkeditie Christiaan Sgrooten', dat momenteel met steun van de WestLB-Stiftung aan de universiteiten van Duisburg en Utrecht wordt uitgevoerd, is het systematisch doorzoeken van vooral de kleinere kaartenverzamelingen in het gebied Niederrhein. In dit kader biedt het Stifftsarchiv in Xanten een zeer interessante en wetenschappelijk belangrijke collectie. Zo bevinden zich hier de sinds de Middeleeuwen bewaard gebleven eigendomsakten van het St. Viktorstift, een van de grootste grondbezitters in Niederrhein. Ook wachten honderden pre-kadastrale kaarten op hun beschrijving, ordening en beoordeling.

Duaci in Flandria Gallicante vniuersitatem instituit Philipp. Carol.V. F. Hispa. rex, ne temporibus belli suis studijs excluderentur ij, qui in Franciam ad capiendum ingenij cultum discendamq; linguam Gallicam cuperent proficisci.

danum propè Sabaudiam.

FRANCIA.

De Francorum primis sedibus, & primordijs regni, de institutis ac moribus, de vere disciplina, de imperij progressionibus, incrementis, præsenteque amplitudine, de bellis tam externis quam ciuilibus, de magistratibus, quorum opera domi militię que regibus expedita est, in præsentia quicquam dicere constitutum non habemus. Multi enim doctissimi viri, quales iam annis aliquot, quàm plurimos felicissimo sa tu ortuque Gallia produxit, rem Francicam, annalibus monumentisque literarum optimè explicauerunt. Nobis tamen aliquãdiu in animo fuit, nō quidem præcipua ponere operam in rebus Francicis exactissimè cōmemorandis, sed ad Flandriæ mœe

Het opgedoken kaartje van de XVII Provinciën heeft een volledig Nederlandse beschrijving.

Tot het handschriftenbestand van het Stifstarchiv Xanten behoren allerlei banden uit het bezit van de kannunik en Stifstbibliothecaris Alexander de Sandt (1663-1721). Daaronder is een convoluut (sign.: H 62) met een mengelmoes van handschriftdelen, elders verwijderde pagina's uit boeken en uitgesneden grafiek in druk. Onder de meegebonden kaarten bevinden zich enkele foliokaarten afkomstig uit Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*, uit de Keulse Ptolemaeus-uitgave van 1597 naar Magini 1597, uit verschillende Merian-drukken en uit een Bodenehr-atlas van het Donaugebied (Augsburg, rond 1680). Tenslotte bevat de band als fol. 25 een blad met aan beide zijden een Latijnse tekst, dat uit een nog niet geïdentificeerd historisch-geografisch boek is gehaald. Op de rugzijde is temidden van het zetsel een kaart geplakt, die duidelijk niet op deze plaats hoort te staan.

Deze eenvoudige houtsnede meet 8,3 x 13,7 centimeter en is georiënteerd op het westen. De kaart beslaat het gebied tussen Calais, Texel-Borkum, Trier-Duisburg en Metz-Amiens. De titel in de rolwerkartouche rechtsboven luidt: *xvii | Neerlandtsche | Provincien*. Linksonder is een fragment van een schaalstok ingetekend: 'Dytsche mylen' (30 = 5 cm); om en nabij 1:4.500.000.

De kaart kent een relatief sterke generalisatie. Talrijke plaatsnamen zijn door zowel de smalle belettering als de gedeeltelijk vage of uitgewiste druk moeilijk leesbaar. Dit maakt een nadere analyse niet eenvoudig. In de door Van der Heijden vervaardigde typologie van kaarten van de XVII Provinciën valt de kaart onder type E, dat oorspronkelijk verscheen in 1578. Nadere indicaties leiden tot een datering in het begin van de 17de eeuw:

- het gesloten Heerengat (tussen Huisduinen en het vasteland) staat pas rond 1600 op overzichtskaarten ingetekend;
- de weergegeven vorm van Zuid-Beveland komt niet langer meer voor op kaarten van rond 1630 en later datum.

Uiteindelijk moet ook de verouderde houtsnedetechniek meegerekend worden. Algemeen wordt aangenomen dat de atlas-

sen van Zacharias Heyns binnen de Nederlandse kartografie als laatste volgens deze techniek werden vervaardigd.

Over de achtergronden van het uitgeven van deze niet gesigeneerde kaart kan men slechts speculeren. Het is denkbaar, dat de kaart als illustratie voor een vlugschrift heeft gediend. Twee andere feiten moeten echter onder ogen worden gezien:

- het eerste kwart van de schaalstok (van 0 tot 8) is verwijderd;
- ter hoogte van de ontspringing van de Maas is getracht vijf plaatsnamen te verwijderen door deze door te krassen.

Het is dan ook niet uitgesloten, dat het hier om een afdruk van een cliché gaat en nooit bedoeld was voor het maken van een oplage.

Behalve de titel is ook de totale topografie in het Nederlands gesteld. Aldus staan vermeld 'Francrijk', 'Noort See', 'ZUY-ERZEE' (sic!) en provincienamen als 'Hennegow', 'Namen', 'Luick', 'Tsticht' (Utrecht) en 'Vlaendren'. Op de kaart bevindt zich geen enkel Latijns woord!

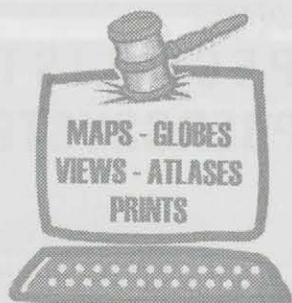
Daarmee mag deze eenvoudige druk - voorzover te overzien - worden beschouwd als de eerste kaart van de XVII Provinciën, waarvan de beschrijving volledig in het Nederlands is.

Peter H. Meurer

(uit het Duits vertaald door Marco van Egmond)

NOOT

1. *Oude Kaarten der Nederlanden, 1548-1794 : Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar* = *Old maps of the Netherlands, 1548-1794 : An annotated and illustrated cartobibliography* / H.A.M. van der Heijden. - Alphen aan den Rijn : Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland, Leuven : Universitaire Pers, 1998. - 2 vols. - 892 blz.

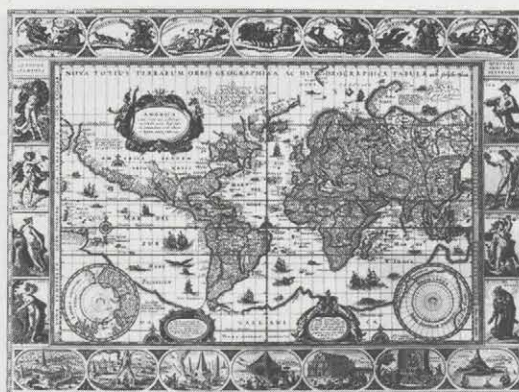
PAULUS SWAEN

INTERNET MAP-AUCTIONS
March-May-Sept-Nov

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com
Tel. Netherlands +31 (495) 599050
Fax. Netherlands +31 (495) 599051

Willem/Joan Blaeu (1606) c1640 World

"One of the supreme examples of the mapmaker's art"

RODERICK M. BARRON
Antique Map Specialist

P.O. BOX 67
SEVENOAKS
KENT - TN13 3WW
ENGLAND

Tel & Fax: +44-(0)1732-742558
e-mail: barron@centrenet.co.uk
website: <http://www.barron.co.uk>
VAT Reg No GB 602 6465 60

ART CONSERVATION

RESTAURATIE & CONSERVERING VAN KUNSTVOORWERPEN

KON. WILHELMINAHAVEN ZZ 19
3134 KG VLAARDINGEN
TELEFOON 0031 [0]10 23 402 91
06 539 468 40
06 514 048 48
TELEFAX 0031 [0]10 46 034 37
E - MAIL INFO@ARTCONSERVATION.NL

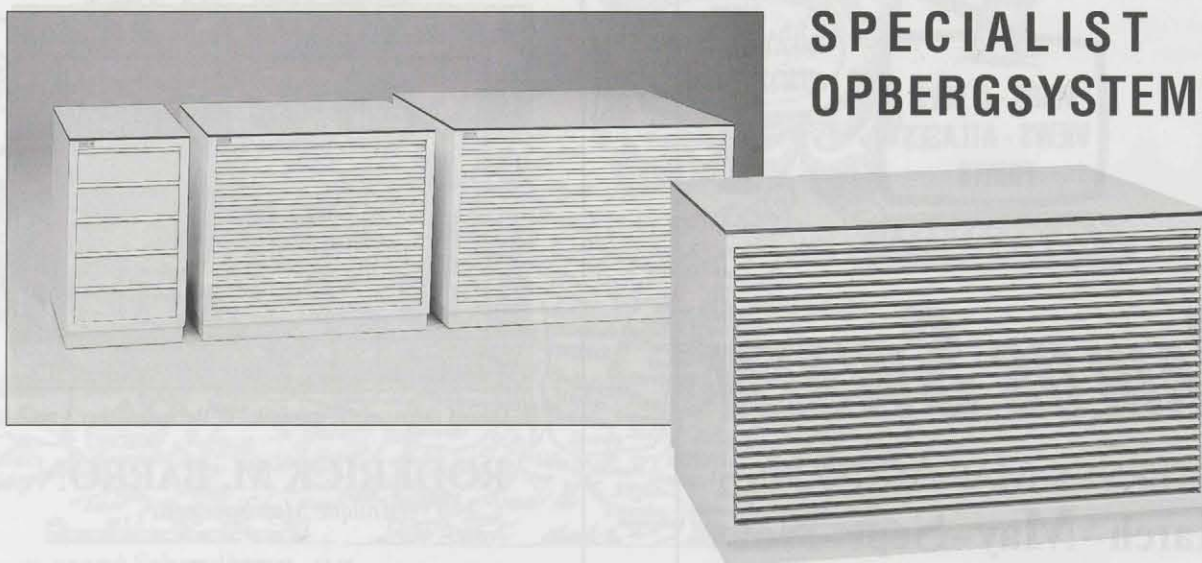
K.v.K. ROTTERDAM 190851

GESPECIALISEERD IN PAPIER
BV

GESPECIALISEERD IN PAPIER
CONSERVEREN
RESTAUREREN
ADVISEREN

BEZOEK ONZE WEBSITE
WWW.ARTCONSERVATION.NL
...BEDANKT

SPECIALIST IN OPBERGSYSTEMEN

croon

Croon BV

Industrieweg 38, P.O. Box 151, 3640 AD Mijdrecht
(The Netherlands)

Afdeling verkoop: tel. nr. 0297 - 231919
fax. nr. 0297 - 231910

Croon is als fabrikant gespecialiseerd in de productie van metalen geëpoxeerde ladenkasten die in vele maatvoeringen leverbaar zijn. Door deze volledige epoxy coating worden kostbaarheden niet aangetast.

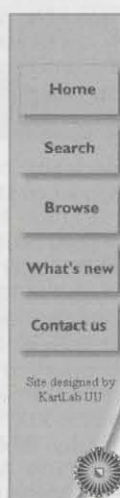
Met name de zogenaamde HO ladenkasten zijn geschikt voor de berging van kaarten etc. en leverbaar vanaf een nuttige formaat van 35 x 62 cm tot en met 155 x 115 cm, nuttige hoogte 15 mm.

Vraag vrijblijvend inlichtingen bij de fabriek te Mijdrecht.

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische kartografie. De ene keer wordt één bijzondere pagina besproken, de andere keer een aantal sites met een gemeenschappelijk thema. Tips kunnen gemaild worden aan de samenstellers van deze rubriek: Elger Heere (e.heere@students.geog.uu.nl) en Martijn Storms (m.storms@students.geog.uu.nl). Via de website www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

Deze eerste keer zullen we ons richten op het zoeken naar informatie op internet. De adressen van de genoemde sites vindt u hieronder.

Een veel gebruikte manier om informatie te vinden op internet is het zoeken via zogenaamde zoekmachines. Een aantal bekende zoekmachines zijn Alta Vista, Yahoo, Lycos en Ilse.

Genoemde sites:

AltaVista:	www.altavista.com
Yahoo:	www.yahoo.com
Lycos:	www.lycos.nl
Ilse:	www.ilse.nl
Oddens' Bookmarks:	oddens.geog.uu.nl/index.html (zonder www!)
Tony Campbell:	ihr.sas.ac.uk/maps

Your banner could have been right here...
Just click to find out how and how much..

ODDENS' Bookmarks

The Fascinating World of Maps and Mapping

Now over 10.500 Cartographic Links

Use the buttons on the left of the screen to either search for a specific link (using keyword search), or to browse through the different subcategories (as you may have done in the old site).

Click the 'what's new' button for the latest additions to the Oddens Bookmarks site, the present interest pages, the site and the quote of the month.

The 'Contact Us' button can be used for mailing us a cartographic link you have found that isn't in the database yet, or just give us comments about the site, what you would like to see on it, or what in your opinion will enhance the functionality of the site.

If you would like to see what other people said about this site or you want to rate it yourself, [click here](#).

If you would rather look at the site the way it was... The site is still here, but won't be updated anymore. New links will only be processed in the new site.

This site was designed by KartLab (Ton Markus), Utrecht University. Also visit the homepage of the Faculty of Geographical Sciences and the homepage of the Cartography Section of Utrecht University.

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
G L O B I S
and of course the Map Collection of the faculty and the Geosource Gateway to Geography and Geosciences (Jeroen Bosman, Utrecht University).

this page has been visited
867153
www.UltimateCounter.com
times since June 13, 1996

Made With Macintosh

Powered By
FileMaker

De meest uitgebreide zoekmachine is Alta Vista. Men kan zoeken door een trefwoord op te geven. Onze zoekactie naar 'Mercator' leverde echter bijna 72.000 sites op, waaronder die van een condoomfabrikant. Alta Vista geeft echter, naast de gevonden sites, ook subcategorieën die aangeklikt kunnen worden. De subcategorie 'Gerardus Mercator' gaf slechts 519 sites. Een andere mogelijkheid bij Alta Vista is op categorie zoeken. Ook Yahoo werkt met zowel zoeken op trefwoord als categorie. Hierbij is de volgorde: 'Science', 'Geography', 'Cartography', 'Maps', 'Historical'. De zoekmachines Lycos en Ilse werken, voor historisch kartografische onderwerpen, alleen met trefwoorden. De beste resultaten worden verkregen door een combinatie van trefwoorden, bijvoorbeeld 'Mercator & old maps'.

Een tweede manier om informatie over (historische) kartografie te vinden is via Oddens' Bookmarks. Op deze site vindt u ontelbare hoeveelheden links naar kartografisch gerelateerde sites. Het zoeken naar informatie kan via de browse-functie. Er verschijnt dan een lijst met categorieën, waaronder

'Maps & Atlases', 'Sellers of Cartographic Material', 'Map Collections', 'Libraries' en 'Literature'. Vervolgens kan een subcategorie gekozen worden, bijvoorbeeld bij 'Maps & Atlases - Old'. Tenslotte kan er geografisch (op land of regio) gezocht worden. Bij de search-functie kan ook op de genoemde categorieën en geografie gezocht worden, in combinatie met een zoekterm (keyword).

Een laatste zoekmogelijkheid die niet ongenoemd kan blijven is de site van Tony Campbell: Map history / History of Cartography. Ook deze site is een verzameling links naar kartografisch gerelateerde sites, met de nadruk op de historische kartografie. Men kan op drie manieren informatie zoeken. Via het 'Main Menu' kan men zoeken op categorieën, onder andere collecties, tentoonstellingen, globes, literatuur en nieuws. De 'Sitemap' geeft ook deze categorieën, maar is iets uitgebreider. In de 'Index' vindt men een lijst met trefwoorden op alfabetische volgorde. Deze site is voor specifiek de historische kartografie het meest uitgebreid.

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. Lida Ruitinga, Bibliotheek Vrije Universiteit, Kaartenverzameling, De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam, fax (020) 444 5259, e-mail: A.H.Ruitinga@ubvu.vu.nl
Varia is ook te raadplegen op internet: <http://www.maphist.nl/ct/varia.htm>

Nieuwe rubriek *Caert-Thresoor*

Met ingang van dit nummer is *Caert-Thresoor* een nieuwe rubriek rijker: @ la carte. Deze rubriek behandelt bijzondere internetsites, die geheel of gedeeltelijk betrekking hebben op de geschiedenis van de kartografie. De samenstellers van @ la carte, kartografiestudenten Elger Heere en Martijn Storms, zullen in elk nummer van *Caert-Thresoor* één pagina aan dit soort historisch-kartografische websites wijden.

Vijf jaar cel voor kaartendief

Tussen 1995 en 1999 schuimde ene Harald Siewert onder valse namen diverse Belgische bibliotheken af, om er ruim 500 oude kaarten en prenten uit boeken te snijden en mee te smokkelen. De waarde van de buit bedroeg minstens zeventig miljoen Belgische frank (bijna 4 miljoen gulden). Begin juni 2000 werd hij in het Belgische Gent tijdens zijn proces de 'grootste na-oorlogse plunderaar van ons cultureel en historisch patrimonium' genoemd. Voor die 'eretitel' kreeg hij vijf jaar cel. In augustus 2000 werd die straf in hoger beroep bevestigd.

Begin 1999 meldde de bibliothecaris van het Gentse Bisschoppelijke Seminarie bij het gerecht, dat uit een oude atlas drie kaarten waren verdwenen. Ze waren met een mesje uitgesneden. De persoon die van de diefstal werd verdacht, kon bij zijn volgende bezoek aan de bibliotheek door de rijks-wacht worden ondervraagd, maar moest bij gebrek aan bewijs worden vrijgelaten. Na het doorgeven van zijn signalement aan andere Belgische bibliotheken volgden soortgelijke klachten over diefstal in bibliotheken in Gent, Brugge en Brussel. Het bleek te gaan om een in Ierland woonachtige Duitser, die al eerder voor vergelijkbare vergripen veroordeeld was. Toen uit onderzoek bleek dat er voldoende aanwijzingen waren om de man aan te houden, liet de Gentse onderzoeksrechter hem internationaal opsporen. In oktober 1999 werd Siewert in Hongarije opgepakt en aan België uitgeleverd. Hij ontkent echter alle betrokkenheid en van de buit is nog niets teruggevonden.

Naar aanleiding van dit voorval is het wellicht interessant te wijzen op een recent verschenen boek, dat een overeenkomstig verhaal vertelt van de Amerikaanse kaartendief Gildert Bland: Miles Harvey, *The Island of Lost Maps: A True Story of Cartographic Crime*, New York, Random House, 2000 (ISBN 0 375 50151 7).

Joost Depuydt

XIXth International Conference on the History of Cartography

Onder auspiciën van Imago Mundi Ltd. vindt van 1 tot en met 6 juli 2001 in Madrid de 19de Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie plaats. Voor deelname is het niet nodig dat men professioneel werkzaam is binnen de historische kartografie. Iedere geïnteresseerde kan dus aan dit

congres deelnemen. De voertalen zijn Engels, Frans en Spaans. Voor een simultaanvertaling tussen deze drie talen wordt gezorgd. Ter gelegenheid van de conferentie zijn drie kartografische tentoonstellingen ingericht. Ook is het mogelijk om het befaamde Escorial te bezoeken of te genieten van een rijkelijk afscheidsdiner.

De kosten voor deelname bedragen 200 Euro's (exclusief excursie naar het Escorial en afscheidsdiner); na 15 februari 2001 moeten echter 250 Euro's betaald worden. Voorafgaand aan het congres, op 30 juni 2001, zijn er in Madrid bijeenkomsten van de International Society of the Curators of Early Maps (ISC-EM) en de International Cartographic Association (ICA). Op 7 juli bestaat voorts de mogelijkheid om deel te nemen aan een excursie naar Toledo. Degene die nog meer van Spanje wil zien, kan zich opgeven voor meerdaagse georganiseerde reizen naar onder andere Salamanca.

Voor meer informatie: XIXth International Conference on the History of Cartography; Biblioteca Nacional de España; Paseo de Recoletos, 20; 28071 Madrid; España. Telefoon: 00-34-915807726; fax: 00-34-915807716.

E-mail: 19.ichc@bne.es

URL: <http://www.bne.es>

Eerste deel Utrechtse Historisch-Kartografische Studies gelanceerd

De kop is eraf. Met de presentatie van het prachtige boek *Hollandia Comitatus: een kartobibliografie van Holland* werd op maandag 30 oktober 2000 het eerste deel in de reeks Utrechtse Historisch-Kartografische Studies gelanceerd. In het Provinciehuis Zuid-Holland overhandigde uitgever S. Hesselink het eerste exemplaar aan de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, de heer J. Franssen, die er zichtbaar mee in zijn nopjes was. Het is dan ook een fraai vormgegeven publicatie vol illustraties, waaraan de auteurs D. Blonk en J. Blonk-van der Wijst vele jaren hard én vrijwillig hebben gewerkt.

In de bovengenoemde reeks zullen op termijn ook de boeken van andere groepen vrijwilligers, die momenteel in Utrecht onder auspiciën van de universitaire Onderzoeksgroep Explokart met historisch-kartografische projecten bezig zijn, gepubliceerd worden. Hiermee voorziet Explokart gebruikers van oude kaarten van een gedegen onderzoeksapparaat door de classificatie en het toegankelijk maken van kaartmateriaal. Het boek *Hollandia Comitatus: een kartobibliografie van Holland* kost f 295,- en is te bestellen bij uitgeverij HES & DE GRAAF Publishers BV, Westeren, Tuurdijk 16, 3997 MS 't Goy-Houten. Fax: 030-6011813.

E-mail: hes@forum-hes.nl

URL: <http://www.forum-hes.nl>

CD-ROM *Het Groene Hart in kaart*

Het Streekarchief Hollands Midden bezit een aantal bijzondere kaarten van Gouda en omstreken, die door hun omvang en

De auteurs van 'Hollandia Comitatus', D. Blonk (r) en J. Blonk-van der Wijst (l), geven uitleg aan de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, de heer J. Franssen (foto: Marco van Egmond).

kwetsbaarheid vaak moeilijk te raadplegen zijn. Het verheugt het Streekarchief dat nu, dankzij een financiële bijdrage van de Stichting Vrienden van Archief en Librije, een deel van deze collectie op CD-ROM ter beschikking van het publiek komt. Uit de kaartencollectie zijn ruim dertig kaarten gekozen, die een representatief beeld geven van de ruimtelijke ontwikkeling van Gouda en omgeving. Tien stads- en detailplattegronden van Gouda van 1560 tot 1880 maken het mogelijk de groei van Gouda tot in detail te volgen. Daarnaast komen de omringende gemeenten (Moordrecht, Nieuwerkerk aan den IJssel, Reeuwijk, Waddinxveen en Zevenhuizen-Moerkapelle) op zeventien kaarten aan bod. Als extraatje zijn zeven kaarten uit 1650 en 1860 toegevoegd waarop de waterwegen van Gouda naar Rotterdam, Amsterdam en Bodegraven te zien zijn. Alle kaarten zijn in kleur en kunnen snel en eenvoudig tot in de kleinste details worden vergroot. De CD-ROM werkt op iedere computer met Windows 95 of hoger en kost f 39,95. Bestelinformatie: Stichting Vrienden van Archief en Librije/Streekarchief Hollands Midden, Groeneweg 30, 2801 ZC Gouda, telefoon: 0182-521821/516135.

Tentoonstelling *In oude glorie*

Tot en met 9 februari 2001 organiseert het Streekarchief Hollands Midden een tentoonstelling getiteld *In oude glorie*. Te zien zijn vele kaarten, archiefstukken en boeken die in de afgelopen jaren met hulp van overheid en particulieren gerestaureerd zijn en nu weer in hun volle glorie schitteren. Dit is een unieke gelegenheid om de gerestaureerde *Prachtbijbel* van uitgeverij Van Goor en diverse Erasmiana te bewonderen, naast vele archiefstukken en oude kaarten afkomstig uit de gemeenten Gouda, Moordrecht, Nieuwerkerk aan den IJssel,

Waddinxveen en Zevenhuizen-Moerkapelle. Door middel van foto's, een video en demonstraties kan het publiek volgen hoe ze gerestaureerd werden en wat men daarbij zoal tegenkwam. Tot slot is er informatie over de toestand van het archief nu en over de nieuwste inzichten op gebied van restauratie en conservering. Plaats: Streekarchief Hollands Midden, Groeneweg 30 in Gouda.

Symposium *Kaartboek geopend*

Op dinsdag 3 april 2001 vindt in het Hoogheemraadschap Delfland te Delft het symposium *Kaartboek geopend* plaats. Dit gebeuren staat onder auspiciën van de NVK-Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie. Centraal staan kaartboeken als bron voor historisch(-geografisch) onderzoek, met aandacht voor de achtergronden van de kaartboeken, de toegankelijkheid in de archieven, landmeetkundige aspecten, de toepassingen in de historische geografie en de rol van manuscriptkaarten in het hoogheemraadschap. Dagvoorzitter zal zijn prof. dr. J.A.J. Vervloet, terwijl als sprekers opdraven onder andere O. Zaman (ontsluiting), H.C. Pouls (landmeetkundige aspecten), A.P. de Klerk (kaartboeken als bron) en B. Klapwijk (hoogheemraadschap Delfland). Na afloop van het symposium is er gelegenheid een tentoonstelling te bezoeken van de kaartboeken in het bezit van het Gemeentearchief Delft. De kosten voor deelname aan dit symposium bedragen f 49,- (inclusief lunch en borrel). Voor meer informatie en/of aanmelding kan een briefje worden gestuurd naar: Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie, t.a.v. E. Heere/M. Storms, Postbus 80115, 3508 TC Utrecht. Bellen kan ook: 030-2534486 (vragen naar Elger Heere of Martijn Storms). E-mail: e.heere@students.geog.uu.nl/m.storms@students.geog.uu.nl

Besprekingen

Abraham Ortelius and the First Atlas: Essays Commemorating the Quadricentennial of His Death, 1598-1998 / with an introduction by Leon Voet; edited by Marcel van den Broecke, Peter van der Krogt, Peter Meurer. - 't Goy-Houten : HES Publishers, 1998. - 430 blz. - ISBN 90 6194 388 4. - Prijs f 371,-

Abraham Ortelius (1527-1598): Cartograaf en humanist / Museum Plantin-Moretus, Koninklijke bibliotheek van België. - Turnhout : Brepols Publishers, 1998. - 208 blz. - ISBN 90 5622 026 8 (Geb.), 90 5622 025 X (Pap.). - Prijs EUR 35,08 & EUR 18,59.

De wereld in kaart: Abraham Ortelius (1527-1598) en de eerste atlas / algemene coördinatie: dr. F. de Nave; organisatie: D. Imhof. - Antwerpen : Museum Plantin-Moretus, 1998. - 152 blz.

De 400-jarige herdenking van de dood van Abraham Ortelius in 1998 riep niet zo'n overvloed van publicaties op als die van Gerard Mercator in 1994. Er verschenen ten minste vier degelijke boeken. Aan één hiervan, Jan Werners catalogus van de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, werd eerder aandacht besteed (zie *Caert-Thresoor* 18.1 (1999), blz. 21). De drie andere boeken bestrijken min of meer hetzelfde terrein, maar hebben elk hun eigen kracht.

Het door Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer geredigeerde boek is zondermeer het meest monumentaal. Met meer dan 400 pagina's en 214 illustraties (de meeste kaarten in zwart-wit, zeventien in kleur) en ingebonden, is het een belangwekkende publicatie en het nadert de omvang van de atlas, welke het boek herdenkt. In het boek zijn 21 essays bijeengebracht met de nadruk op geografie en kartobibliografie. Leon Voet opent met een schildering van het 16de-eeuwse Antwerpen met Ortelius' positie binnen de stedelijke cultuur. Marcel van den Broecke volgt met een levendige inleiding op Ortelius' leven en Peter van der Krogt met een nuttig essay met als vraagstelling 'wat is een atlas?' Van der Krogt's artikel bevat overigens een schitterende serie indexkaarten met de Europese dekking van het *Theatrum* en haar verschillende edities.

Dirk Imhof behandelt Plantijns relatie met Ortelius, Günter Schilder geeft een grondig overzicht van de wandkaarten en hun bronnen, Peter Meurer beschouwt Ortelius als de 'vader van de historische kartografie' en Rodney Shirley behandelt de symboliek van de titelbladen.

Volgende op deze min of meer inleidende essays, gaat een aantal experts in op wereldkaarten (Rodney Shirley), Afrika (Wulf Bodenstein), Amerika (Dennis Reinhartz), Groot-Brittannië (Arthur Kelley), Spanje (Agustin Hernando), Duitsland (Peter Meurer), de Nederlanden (Henk van der Heijden), Holland (Dirk Blonk) en het hoge Noorden (Marijke Spies). Vijf andere hoofdstukken zijn gewijd aan in essentie niet-kartografische thema's, het hergebruik van een afgedankte koperplaat van Ortelius voor een olieverfschilderij (Markus Heinz & Cornelia Reiter), de gegraveerde medaillons op de kaart van de zwerftochten van Abraham (Marcel van den Broecke & Deborah Günzburger), Ortelius' werk op het gebied van toponomie (Peter Meurer), zijn boek betreffende reizen in België (Klaus Schmidt-Ott), en Lhuys essay betreffende het eiland van Man, dat in vrijwel elke editie van het *Theatrum* verscheen (Iolo & Menai Roberts). Vier bijlagen sluiten het boek af: een lijst van alle edities van de atlas, een lijst van alle platen, de uitgebreidste versie van de *Catalogus Auctorum* en een grondige bibliografie.

Abraham Ortelius (1527-1598): Cartograaf en humanist, gezamenlijk door het Museum Plantin-Moretus, de Koninklijke Bibliotheek van België en Brepols Publishers uitgegeven, bevat ook een verzameling van essays. Het gerecenseerde exemplaar was ingenaaid, maar een ingebonden versie is ook verkrijgbaar (zo ook een Franse editie). Een aardig gemaakt boek op groot formaat. Het bevat 115 illustraties, waarvan zestien in kleur. In dit boek zijn vijftien essays opgenomen, waarbij de nadruk minder is gericht op de kartografie dan op andere aspecten van Ortelius' leven en vriendenkring. Een korte bibliografische schets, wordt gevolgd door vijf essays betreffende Ortelius als kartograaf. Hossam Elkhadems essay betreft de ontwikkeling van het idee van een atlas, terwijl Peter Meurer diverse aspecten van de kartografische carrière van Ortelius beschrijft: zijn opleiding en invloed en zijn werk als een promotor, tekenaar en uitgever van zowel kaarten als atlassen. Lisette Danckaert geeft een overzicht van de kaarten van het *Theatrum* en zijn vermeerdering door *Additamenta*, Ad Meskens beschrijft (met behulp van enkele onaanlokkelijke wiskundige formules) de belangrijkste kaartprojecties, die in de 16de eeuw beschikbaar waren en Liliane Wellens-De Donder onderzoekt het *Parergon* en biedt een catalogus van de edities in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

De resterende essays verstrekken inzicht in Ortelius' intellectuele interesses en zijn brede kring van vrienden en correspondenten. Giorgio Mangani onderzoekt zijn verbintenis met de 'familie der Liefde', de weinig gestructureerde groep van vrijdenkers die probeerden boven de religieuze strijd uit te blijven door irenische gedachten aan te hangen die door elke christen (en zelfs door joden of moslims) onderschreven zou kunnen worden. Volgens Mangani is het *Theatrum* zelf een uiting van een verenigde wereld, zijn volkeren (zoals het 'theater' waarin zij hun rollen spelen) verbonden in vrede en harmonie. James Romm kijkt naar de dialoog tussen de mythe van Atlantis en theorieën van continentenverschuiving, benadrukt Ortelius' gelijkstelling van Amerika met Atlantis gebaseerd op de overeenkomsten van de kustlijnen van Zuid-Amerika en Afrika. Nils Büttner tracht tot een reconstructie te komen van de inhoud van het 'museum' dat Ortelius in zijn huis had en dat een zeer populaire attractie was, terwijl C.E. Dekesel zijn werk met munten en medailles onderzoekt en concludeert dat Ortelius één van de belangrijkste numismaten uit de 16de eeuw was.

Vier artikelen gaan nader in op de vriendenkring van Ortelius. Joost Depuydt heeft de bewaard gebleven correspondentie en het *Album amicorum* doorgespit om te komen tot een 'lijst van vrienden en correspondenten.' De summierende bibliografische informatie, die hij verstrekt over de 247 personen in Ortelius' kring, zou de basis kunnen vormen voor een verhelderende collectieve biografie; zeker ondersteunt het Depuydts stelling dat 'Ortelius niet in de eerste plaats een cartograaf was, maar in de bredere zin een humanist.' Zijn contacten met juist één van deze figuren, de jurist en humanist Justus Lipsius, is het onderwerp van een essay door Jeanine De Landsheer. Eén van hun gemeenschappelijke interesses was oudheidkunde en hun briefwisseling gaat over thema's als de overblijfselen van Romeinse amfitheaters en de geschiedenis van de kruisiging. Hubert Meeus richt zijn aandacht op een andere correspondent en vriend, de Franse leraar (en auteur/bewerker van de eerste zakatlas van het *Theatrum*), Peter Heyns, terwijl Gilbert Tournoy een gedicht in Ortelius' manuscript van de *Thesaurus geographicus* identificeert als geschreven door en in de hand van de Antwerpse humanist Jacobus Barlaeus, die niet eerder werd geïdentificeerd als één van de intimi van de kartograaf. Het laatste essay door Dirk

Imhof, gaat gedetailleerd in op de publicatiegeschiedenis van het *Theatrum* door het uitgevershuis van Plantijn ná de dood van Christoffel Plantijn in 1589, toen de drukkerij onder leiding stond van Jan I Moretus; het is dus een aanvulling op Imhofs essay in de Van den Broecke/Van der Krogt/Meurer-uitgave.

Dirk Imhof is ook de belangrijkste auteur van de derde publicatie die hier gerecenseerd wordt, de catalogus van de belangrijke Ortelius-tentoonstelling, die in het museum Plantin-Moretus vanaf november 1998 tot januari 1999 werd gehouden. Een groot formaat boek, zoals de andere, met een slappe kaft en niet ingenaaid. De publicatie begint met een essay van Imhof betreffende 'Abraham Ortelius en het Plantijnse huis', dat hetzelfde terrein bestrijkt als de twee hierboven genoemde essays, maar dan veel bondiger. Het overige deel van het boek (blz. 25-152) bevat Imhofs catalogus van de tentoonstelling met gedetailleerde beschrijvingen van de inhoud van de tentoonstelling. De tentoonstelling was verdeeld in vier thema's: 'Werken van [...] Ortelius', 'Archiefdocumenten in betrekking tot Ortelius', 'Portretten, illustratiemateriaal en losse kaarten', en 'Poëzie ter ere van Ortelius'. De commentaren zijn rijkelijk gedocumenteerd met aanhalingen uit de archieven en secundaire bronnen en zijn bedoeld om de volgende vragen te beantwoorden: hoe en wanneer werden de verschillende atlassen van Ortelius gedrukt, wat was de oplage van de verschillende uitgaven van Ortelius' atlas, aan wie en voor welke prijs werden ze via de Plantijnse boekhandel verkocht, enzovoort. Onder de meer ongewone objecten die getoond werden waren dertien manuscripten uit de archieven, de vier bewaard gebleven koperplaten, gebruikt voor het *Theatrum*, en het portret van Rubens. Elk item in de catalogus is geïllustreerd, acht daarvan in kleur.

Kortom, hoewel er natuurlijk sprake is van een zekere onvermijdelijke overlapping, is de lezer getroffen door het verschillende karakter van de drie werken en hoe zij elkaar aanvullen. Instellingen met enige betrokkenheid ten aanzien van de historische kartografie, dienen deze drie boeken zeker aan te schaffen en ditzelfde geldt ook voor verzamelaars van kaarten van Ortelius. Samen geven zij een grondig en goed afgerond portret van de man, die Jan Werner omschrijft als 'Aartsvader van onze atlas.'

Bob Karrow (vertaling Sjoerd de Meer)

Den Haag in kaart gebracht : 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief / Kees Stal. - Den Haag : SDU-uitgevers, 1998. - Geb., 160 blz., ill. in kl. en z/w. - ISBN 90 12 0856 83. - f 49,90.

De bouw van het grafelijk hof door Willem II, graaf van Holland, in 1248 was een belangrijke aanzet tot het ontstaan van de nederzetting Den Haag. Dat dit 800 jaar geleden plaatsvond was aanleiding tot de publicatie van een overzicht van de ontwikkeling van Den Haag tot in onze tijd. Deze ontwikkeling is het eigenlijke onderwerp van dit boek, maar ze wordt uitvoerig geïllustreerd met afbeeldingen van kaarten en kaartfragmenten.

Voor het eerste hoofdstuk, dat de periode tot omstreeks 1575 behandelt, beschikte de auteur Kees Stal uiteraard over weinig contemporair kaartmateriaal. Toch slaagt hij erin de geleidelijke uitbouw van het dorp, de aanleg van nieuwe wegen en vaarten en andere veranderingen in de topografie steeds te verduidelijken met een kaart van later tijd. Zo gebruikt hij Cruquius' kaart van Delfland uit 1712 om te demonstreren hoe de oudste, langgerekte nederzettingen ontstonden op parallel aan de kust lopende strandwallen. De 16de eeuw leverde wel

een aantal authentieke kaarten op. Den Haag is dan al een flink dorp met stadse allures. Het is het bestuurscentrum van Holland en tevens een belangrijk knooppunt van wegen, maar ontbeert vooralsnog stadsrecht en verdedigingswerken. Opmerkelijk is daarom dat Jacob van Deventer omstreeks 1560 Den Haag wel in kaart heeft gebracht. Circa 1570 moet er nog een kaart van Den Haag zijn geschilderd, maar deze is niet bewaard gebleven en slechts bekend uit een latere kopie en een gegraveerde reproductie.

Stal behandelt de ruimtelijke ontwikkeling verder aan de hand van demografische factoren met een scherp oog voor de standen en klassen, die om woonruimte vroegen, bestuurlijke aspecten met de structurele tegenstelling tussen lands- en lokaal bestuur, de economie en het landschap. Een belangrijk thema is de verdedigbaarheid van Den Haag. Hoewel er diverse ontwerpen voor vestingwerken bekend zijn, waarvan enkele ook worden afgebeeld, kreeg de aanleg blijkbaar nooit hoge prioriteit. Werd er al een gracht gegraven, dan moest deze tevens dienen voor verfraaiing van het dorp en voor haven- en scheepvaartactiviteiten. Het Haagse grachtenstelsel, dat pas in de loop van de 17de eeuw sluitend werd, was dan ook een wat rommelig geheel, dat enerzijds de ontwikkeling belemmerde, maar anderzijds niet in staat was de stervormige uitgroei van Den Haag langs de uitvalswegen in toom te houden. In de woningbouw domineerden de huisvestingseisen van gefortuneerde en anderszins belangrijke personen. De voorziening in de levensbehoeften van de groeiende bevolking leidde tot aanleg van nieuwe vaarten, havens en markten. Tal van kaarten tonen aan dat daarbij planmatig te werk werd gegaan, al laten andere kaarten zien dat er tussen plan en uitvoering vaak nogal wat verschillen ontstonden.

In eerste helft van de 19de eeuw nam de bevolking sterk toe, van 42.000 in 1815 tot 70.000 in 1850. Opmerkelijk is dat Den Haag in die periode ruimtelijk nauwelijks groeide, dat er zelfs nog onbebouwde plekken overbleven. Geldgebrek is hiervoor de verklaring.

Na 1850 zette ook een sterke ruimtelijke uitbreiding in. Stal schetst de geleidelijke verstedelijking van het platteland rond Den Haag. Belangrijke factoren daarbij waren bijvoorbeeld de aanleg van spoorwegen, het steeds omvangrijker wordende apparaat van het landsbestuur en de opkomst van Scheveningen als badplaats. Het was een welbewust streven van het gemeentebestuur de stad te verfraaien en daardoor gefortuneerde inwoners aan Den Haag te binden. Ook in de hoofdstukken over de 19de en 20ste eeuw worden weer mooie planologische kaarten getoond met daarnaast de resultaten van dit streven op overzichtskaarten van Den Haag. Ook hierbij komen weer de verschillen tussen streven en werkelijkheid naar voren, die over het algemeen in Stals verbale uiteenzettingen duidelijk worden verklaard.

Samenvattend mag ik vaststellen dat Stal de ontwikkeling van Den Haag op een bijzonder duidelijke en plezierig leesbare wijze heeft verwoord en daarbij van het beschikbare kaartmateriaal uitstekend gebruik heeft gemaakt. Hij verwijst daarbij veelvuldig naar de huidige topografie van Den Haag. Enige kennis daarvan komt de lezer dan ook wel van pas, maar een centrumkaartje en een overzichtskaart van 1998 helemaal achterin het boek zijn hem daarbij behulpzaam. Zeer veel illustraties zijn in kleur gedrukt, de kaarten vaak over twee pagina's. Desondanks werd Den Haag uiteindelijk te groot om ook de 19de- en 20ste-eeuwse stadsplattegronden nog in hun volle omvang leesbaar te kunnen afbeelden. Dit mag aan schrijver en uitgever niet verweten worden, maar het vraagt wel om een facsimile-uitgave van de Haagse plattegronden. Het is goed dat daaraan inmiddels ook wordt gewerkt.

Piet Ratsma

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, fax (015) 212 6063, e-mail: peter@maphist.nl.

AMSTERDAM

De 'Nieuwe Kaart van de Wydberoemde koopstat Amsteldam met deszelfs Gebied' door Pieter Mol, 1770 / Tekst: Jan Werner. - Amsterdam: Universiteitsbibliotheek i.s.m. Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 2000. - Facsimile met toelichting op de achterzijde, uitgegeven ter gelegenheid van het congres Geografie 2000 te Amsterdam op 2 en 3 november 2000.

APPLEBAUM, W.

Encyclopedia of the Scientific Revolution: From Copernicus to Newton / (ed.) Wilbur Applebaum. - New York: Garland Publishing Inc., 2000. - 758 blz. - (Garland Reference Library of the Humanities; Vol. 1800). - Bevat vele voor de historische kartografie belangrijke artikelen en biografieën.

AUGUSTEIJN, J.

De steden van het Rivierengebied: Batenburg, Buren, Culemborg, Gendt, Huissen, Maasbommel, Nijmegen, Tiel en Zaltbommel / beschreven door Joost Augusteijn; onder red. van Jan Werner. - Lisse: De Stichting Historische Stadsplattegronden; etc., 1999. - (Historische plattegronden van Nederlandse steden; 08, Gelderland; bd. 02). - ISBN 90 6469 754 x

BLONK, D. & J. BLONK-VAN DER WIJST

Hollandia Comitatus: Een kartobibliografie van Holland / Dirk Blonk en Joanna Blonk-van der Wijst. - 't Goy-Houten: HES & De Graaf Publishers BV, 2000. - 488 blz. - (Onderzoeksgroep Explokart: Utrechtse Historisch-Kartografische Reeks = Utrecht Studies in the History of Cartography / G. Schilder e.a. (red.); nr. 1). - ISBN 90 6194 418 X.

BLONK, D., & J. BLONK-VAN DER WIJST

Die geographischen Karten der Grafschaft Holland in den Niederlanden / Dirk Blonk en Joanna Blonk-van der Wijst. 141-150, 8. *Kartographisches Colloquium Bern 3.-5. Oktober 1996: Vorträge und Berichte* / hrsg. Wolfgang Scharfe. - Murten: Verlag Cartographica Helvetica, 2000.

DAHL, E.H. & J.-F. GAUVIN

Sphaera Mundi: Early Globes at the Stewart Museum / ed. by Edward H. Dahl and Jean-François Gauvin, with the collaboration of Eileen Meillon, Robert Derome and Peter van der Krogt. - [Sillery (Québec)]: Editions du Septentrion; [Montreal]: McGill-Queen's University Press, 2000. Ook in het Frans: *Sphaera Mundi: La collection de globes anciens du Musée Stewart*. [Sillery (Québec)]: Editions du Septentrion, 2000

DIEDEREN, J.

1600-2000 Dieren van Puth, deel 3: De landmeters / Jan Dieren. - Valkenburg: de auteur, 2000. - ISBN 90 805499 1 6, prijs f 20. - Blz. 81-120 van de familiegeschiedenis Dieren van Puth, geheel gewijd aan elf leden van dit geslacht die tussen 1765 en 1879 de landmeetkunde hebben beoefend (bespreking in *De Hollandse Cirkel* 2, nr. 3, oktober 2000).

EGMOND, M. VAN

Het gebruik van boekhandelscatalogi in het historisch-kartografisch onderzoek / Marco van Egmond. In: *Caert-Thresoor* 19, 3 (2000): 65-74.

GENT, W. VAN

Geodetische ontwikkelingen bij de Hydrografie in de laatste 25 jaar / Wigo van Gent. - In: *De Hollandse Cirkel* 2, nr. 3 (okt. 2000): 2-7.

KROGT, P. VAN DER

Der Katalog des Atlas Blaeu-van der Hem / Peter van der Krogt. 75-78, 8. *Kartographisches Colloquium Bern 3.-5. Oktober 1996: Vorträge und Berichte* / hrsg. Wolfgang Scharfe. - Murten: Verlag Cartographica Helvetica, 2000.

KUYER, I.

De beeldbank van de Brabant-Collectie op internet / Ineke Kuyer. In: *Caert-Thresoor* 19, 3 (2000): 77-81.

MARYNISSEN, A.

Cartografie in de naamkunde / Ann Marynissen. In: *Naamkunde* 32, afl. 1-2 (2000): 7-35. Behandelt de verschillende toegepaste methoden om namen en dialecten in kaart te brengen.

MELSEN, J.Th.M.

Landmeters van het kadaster Noord-Brabant 1811-1832 / Jan Th.M. Melssen. - In: *Genealogisch Tijdschrift voor Oost-Brabant* 14, nr. 4 (okt. 1999): 149-161.

ORBIS TERRARUM

Orbis Terrarum: Werelden van Verbeelding / Redactie catalogus: Phillip van den Bossche, Ronnie Duso. - Antwerpen: Promotie Antwerpen Open vzw i.s.m. Ludion Gent-Amsterdam, 2000. - 391 blz. - ISBN 90 5544 284 2. - Begeleidend boek bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Plantin-Moretus en omgeving, Antwerpen, 22 juni - 24 september 2000. Er is ook een Engelstalige editie verschenen: *Orbis Terrarum: Ways of Worldmaking*, ISBN 90 5544 285 2.

Met o.a.

- De kaarten: Een metafysisch object / Christian Jacob (blz. 76-83);

- Intensieve en extensieve cartografieën / Manuel Delanda (blz. 116-124);

- Dimensie van een picturale fictie: De geografische kaart / Marie-Ange Brayer (blz. 168-178)

RIJKE, P.J. DE, & J.H.P. VAN DER VAART

Gemeente-atlas van Friesland, J. Kuyper: de kaarten uit de jaren 1877-1889: beruigtave in het jaar 2000 / door P.J. de Rijke & J.H.P. van der Vaart. - Oranjewoud: P.J. de Rijke, 2000. - ISBN 90 9013964 8. - 40 blz. inleiding en 46 kaarten in facsimile. - Prijs f 40 (incl. verzendkosten), te bestellen door overmaking van dit bedrag op girorekening 913050 t.n.v. P.J. de Rijke, Oranjewoud, onder vermelding van 'Kuyperatlas'.

SCHILDER, G.

Der 'Riesen'-Atlas in London: Ein Spiegel der niederländischen Wandkarten-Produktion um 1660 / Günter Schilder. 55-74, 8. *Kartographisches Colloquium Bern 3.-5. Oktober 1996: Vorträge und Berichte* / hrsg. Wolfgang Scharfe. - Murten: Verlag Cartographica Helvetica, 2000.

VAN DE KERCKHOF, V., e.a.

Met passer en penseel: Brussel en het oude bertogdom Brabant in beeld / concept, realisatie en algemene coördinatie: Véronique Van de Kerckhof, Helena Bussers,

Véronique Bücken; met bijdragen van David Buisseret...
let al.). - Brussel: Dexia Bank, 2000. - 326 blz. - ISBN 90
5066 190 4. - Er is ook een editie in het Frans. - Verschenen
naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in de
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te
Brussel, 15 september - 17 december 2000.

Bevat o.a. de volgende essays:

- Art and Cartography as two Complementary Means of
Description in Central Europe, 1400-1700 / David Buisseret
(blz. 13-19).

- De schilder en de chorograaf: twee verschillende visies
op de wereld / Lucia Nuti (blz. 21-27).

- Picturale cartografie of een cartografie met picturale ele-
menten / Luc Janssens (blz. 29-38).

- Het militaire genre, de Brabantse stad, de schilder en de
landmeter: een voorzichtige terreinverkenning van een to-
pografisch mijnenveld / Joost Vander Auwera (blz. 39-45).

- Van Stad en Land: het beeld van Brabant in de vroege to-
pografische tekenkunst / Stefaan Hautekeete (blz. 47-57).

- Beeldvorming van Brussel op gegraveerde kaarten en
profielen, 16de-18de eeuw / Véronique Van de Kerckhof
(blz. 151-161).

VRIES, D. DE

De kaart van de Vierde Parten in Weststellingwerf: Vinkega,
Noordwolde en Boijl in 1644 / Dirk de Vries. - In: *Fryslân:
Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 6, 3 (okt. 2000):
14-19.

WERNER, J.W.H., & G.J. BORGER (red.)

*Srijd om de ruimte in Kaart: Catalogus bij de gelijknamige
tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam,
georganiseerd in het kader van het Congres Geografie
2000, 2 november - 20 december 2000 / onder redactie van
Jan W.H. Werner en Guus J. Borger; met tekstbijdragen van
Kim Bierhoff, [et al.]. - Amsterdam: Universiteitsbibliotheek
Amsterdam; Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskun-
dig Genootschap, 2000. - 88 blz. - ISBN 90 6125 104 4.*

YONEMOTO, M. e.a.

*Staatsgevaar of sierobject: Japanse kaarten uit de Siebold-
collectie: Catalogus bij een tentoonstelling van kaarten en
boeken uit de verzameling van de Leidse Universiteits-
bibliotheek, 28 september - 30 oktober 2000 / met bijdragen
van Marcia Yonemoto, Matthi Forrer en Ivo Smits. - Leiden:
Legatum Warnerianum in Universiteitsbibliotheek Leiden,
2000. - 79 blz. - (Kleine publicaties van de Leidse
Universiteitsbibliotheek; nr. 38).*

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

DE HOLLANDSE CIRKEL 2, nr. 3 (oktober 2000)

Gent, Wigo van, Geodetische ontwikkelingen bij de Hydro-
grafie in de laatste 25 jaar (blz. 2-7).

Schut, Jan, Stand van zaken inventarisatie geodetische instru-
menten (blz. 9-11).

Boer, A.M. den, Varia: een 'Meetkundige machine' der
Oranje's uit 1751 (blz. 19-20).

IMCOS JOURNAL Issue 82 (Autumn 2000)

Buchwaldt, Rens, The Batavian Myth: The Clüver Perspective
(blz. 3-8).

Smith, David, The Business of 'W. & A.K. Johnston' 1826-1901
(blz. 9-19).

Burden, Eugene, Patent Illuminated Maps by Charles Knight
(blz. 23-25).

Young, Malcolm, An Antique for the Future: Clavering
Millennium Map (blz. 29-30).

Worms, Laurence, Location in the London Map Trade (blz. 33-
42).

Magnusson, Magnus, Snippets of Iceland's History: From
Iceland Saga, by Magnus Magnusson, Bodley Head, 1987
(blz. 54-55).

MAPFORUM.COM: SPECIALIST ANTIQUE MAP MAGAZINE
Issue 10: 2000 (June)

<http://www.mapforum.com>

Vinegar II: De Wit Sea Charts.

Sebastian Munster (1488-1552) [met: The Works of Sebastian
Munster; Collations of Munster's Geographia, 1540, 1542,

1545; Comparative Table of Four Munster Editions]
(Biography)

California on the East Coast (Dealer's Spotlight).

The Atlas of Scotland [table showing the direction of other
Scottish towns and cities from Edinburgh, Halliday, 1797]
(Oddity).

MAPLINE Number 91 (Summer/Fall 2000)

Akerman, James, "Maps and Nations" Achievements
Celebrated (blz. 1-18). '[...] in this issue we feature the work
of the student-scholars who participated in the 1999 semi-
nar [...].'

Richardson, John, Pál Teleki, A Hungarian Cartographer in
Paris (blz. 1-4).

Eggermont, Karen Lisette, Auchagah's Map [Kaart getekend
door een Cree Indiaan, ca. 1728/29] (blz. 6).

Shalev, Zur, Straight Lines in the Desert [Grenzen van Egypte]
(blz. 7).

Tarpley, John Vandevort, Exploring Debate: Identity and
Science on Maps of North America (blz. 8-9).

Cullon, Joseph, An Empire of the Sea [Kaart van Boston] (blz.
10-11).

Cahill, Cathleen D., Taming the Northwestern Frontier (blz.
11).

Bradburn, Douglas M., A Nation Made Easy: Geography,
Pedagogy, and American Identity (blz. 12).

Milsk, Laura, All Roads Lead to Chicago (blz. 13).

Hodges, Elisabeth, Imagining France [Münsters plattegrond
van Parijs] (blz. 14-15).

DiMaggio, Christopher J., Mapping the American Dream
[stadsplanning, 1795] (blz. 15).

Else, Felicia M., Views of Rome: Monuments of Church and
Empire (blz. 16-17).

Papotti, Davide, Framing a Nation [Gastaldi's kaart van Italië,
1561] (blz. 18).

THE PORTOLAN Issue 48 (Fall 2000)

Knapp, Emerson, The Kanawha/New River on Mid Eighteenth
Century Maps (blz. 12-24).

Casten, Richard F., The Relation of 16th Century Virginian
Cartography to the Mapping of the Pacific (blz. 25-30).

Molander, Arne B., The 1477 Columbus Voyage to North
America (blz. 31-41).

Hébert, John R., & Anthony P. Mullan, The Luso-Hispanic
World in Maps in the Collections of the Library of Congress
(blz. 42-55).

MERCATOR'S WORLD vol. 5, no. 4 (July/August 2000)

Wilkes, Sue, Exploring Africa through Maps: The Travels of
Caroline Batchelor (blz. 12-17).

Sagues, Liz, A True Original: Greaves & Thomas Facsimile
Globemakers (blz. 18-23).

Gill, Brinda, The Big Man: Surveying Sir George Everest (blz.
24-27).

Koning, Joep M.J. de, From Van der Donck to Visscher: A 1648
View of New Amsterdam (blz. 28-33).

McCorkle, Barbara, Piece by Piece: A Most Unusual Atlas
[Franse legpuzzel atlas, ca. 1850] (blz. 34-35).

Monmonier, Mark, Hook, Line, and Gerrymander: Weird
Shapes, Pejorative Words, and the Rhetorical Cartography
of the 1990 U.S. Congressional Redistricting (blz. 36-40).

Owen, J. Victor, Margins for Errors: Manuscript Notations in
The Atlantic Neptune (blz. 42-45).

Ludmer-Gliebe, Susan, Serous Fun: The Map Painters of
Redstone Studios (blz. 46-51).

Allen, David Y., Library Research from Home: Online Map
Catalogues in North America and Europe (blz. 54-57).

MERCATOR'S WORLD vol. 5, no. 5 (September/October 2000)

Sweetkind, Julie, State of the Art: David Rumsey's Online Map
Collection (blz. 12-17).

Wilkes, Sue, William Roy's Plan for Great Britain: The Birth of
the Ordnance Survey (blz. 18-25).

Bown, Stephen R., Shanawdithit's Story [Beothuk vrouw,
maakte schets van Captain Buchan's bezoek aan de Red
Indians in 1810-11] (blz. 26-31).

Reinhartz, Dennis, Interior Geographies: Map Screens from
the Age of Exploration, Expansion, and Trade (blz. 32-35).

Whitfield, Peter, An Icon of Nationhood: Heinrich Muoss's 1710 Map of Switzerland (blz. 36-40).
 Seaver, Kirsten A., Renewing the Quest for Vinland: The Stefánsson, Resen, and Thorláksson Maps (blz. 42-49).
 Sheehan, Dale, More Than an Atlas [Rand McNally Road Atlas] (blz. 50-51).

MERCATOR'S WORLD vol. 5, no. 6 (November/December 2000)
 West, Myron, Incunabula to Kitsch: The Collections on Wesley A. Brown (blz. 12-17).
 Layland, Michael F., Dudley's Last Secret [Robert Dudley, D'America XXXIII, 1647] (blz. 18-23).
 Hartwig, Walter Carl, Under Brazil: Mapping the Caves of Ancient Amazonia (blz. 24-31).
 Thrower, Norman J.W., A Primer on Projections: The Three-Dimensional World in Two Dimensions (blz. 32-38).
 Knowles, Anne Kelly, Alma Mater: Cartographic Portraits of Wellesley College (blz. 40-45).
 Hébert, John, & Richard Pflederer, Like No Other: The 1562 Gutiérrez Map of America (blz. 46-51).
 Monmonier, Mark, Simple Rules, Useful Maps: Jacques Bertin's Theory of Visual Variables (blz. 52-54).

NOG LEVERBAAR:

Enkele complete jaargangen
 en losse nummers van

CAERT-THRESOOR

TUICHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

Postbus 68
 2400 AB Alphen aan den Rijn
 Telefoon 0172 - 44 46 67

TE KOOP

CHRISTIAAN SGROOTEN'S KAARTEN VAN DE NEDERLANDEN

IN REPRODUKTIE UITGEGEVEN
 ONDER AUSPICIEN VAN HET

KONINKLIJK NEDERLANDSCH AARDRIJKSKUNDIG GENOOTSCHAP

MET EEN INLEIDING VAN
 S.J. FOCKEMA EN B. VAN 'T HOFF

Prijs f 450,-

Brieven onder nr. 20011, postbus 68
 2400 AB Alphen aan den Rijn.

Inhoud 19de jaargang 2000

Artikelen

BRUIN, J. de, De 'pertinente general caerte' van West-Friesland (1651-1654) en de landmeter Johannes Dou	1
EGMOND, M. van, Het gebruik van boekhandelscatalogi in het historisch-kartografisch onderzoek	65
GENT, R.H. van, De hemelatlant van Andreas Cellarius : Het meesterwerk van een vergeten Hollandse kosmograaf	9
KUYER, I., De beeldbank van de Brabant-Collectie op internet	77
MEIJER, R., 'Eene goede Lytographische Drukkery by het Topographisch Bureau'	93
NIËL, M.P.C., De perspectivische ruimteweergave van het <i>Gezicht in Vogelvlucht op Amsterdam</i> van Cornelis Anthonisz.	107
ORMELING SR., F.J., De Residentiekaarten van Java en Madoera	45
SCHLIESSER, E., Een kaart van Visscher en de grote globe van Blaeu in de bewijsvoering van een proef met slingeruurwerken van Huygens	51
VRIES, D. de, De <i>Nieuwe Hand-atlas der Aarde</i> (1855) door Hendrik Frijlink : Een Nederlandse Stieler in statu nascendi	37

Thresoorstijes

De oudste Nederlandstalige kaart van de XVII Provinciën? (P.H. Meurer)	144
Talrijke nieuwe archivalia Covens & Mortier 'boven water' (M. van Egmond)	27
De wandkaart van de Nederlanden in het Stadhuis te Veurne (H.A.M. van der Heijden)	28

Besprekingen

Abraham Ortelius and the First Atlas : Essays Commemorating the Quadricentennial of His Death, 1598-1998 / edited by Marcel van den Broecke, Peter van der Krogt, Peter Meurer (B. Karrow)	120
Abraham Ortelius (1527-1598) : Cartograaf en humanist / Museum Plantin-Moretus, Koninklijke bibliotheek van België (B. Karrow)	120
Beeldig Geertruidenberg. Een stad in de kaart gekeken / Arian van Loon et al. (J.W.F. Voogt)	90
The British Library Map Catalogue on CD-ROM / [British Library] (P.C.J. van der Krogt)	62
Den Haag in kaart gebracht : 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief / Kees Stal (P. Ratsma)	121
Historische Atlas Vlaardingen : Een cartografisch overzicht van Vlaardingen van ca. 1540 tot 1821 / Jeroen P. ter Brugge (S. de Meer)	62
'In een opslag van het oog' : De Hollandse rivierkartografie en waterstaatszorg in opkomst, 1725-1754 / Paul van den Brink (H. Renes)	89
Jan en Casper Luyken te boek gesteld : Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum / Nel Klaversma en Kiki Hannema (S. de Meer)	31
Kaartboek van de domeinen in het Westland door landmeter Floris Jacobszoon in de jaren 1615-1634 / Adri P. van Vliet (red.) (E. Heere & M. Storms)	61
Monumenta Cartographica Neerlandica, Vol. VI : Nederlandse foliokaarten met decoratieve randen, 1604-60 = Dutch folio-sized single sheet maps with decorative borders, 1604-60 / Günter Schilder (H.A.M. van der Heijden)	90
Pieter van der Aa (1659-1733) : Leids drukker en boekverkoper / P.G. Hoftijzer (M. van Egmond)	31
De wereld in kaart : Abraham Ortelius (1527-1598) en de eerste atlas / dr. F. de Nave et al. (B. Karrow)	120

@ la carte 177

Varia Cartographica 33, 57, 83, 118

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 35, 63, 92, 122

Just Published
Catalogue 30

Cartography &
Topography

100 Atlases, Books,
Maps and Views

Offered for sale by:

ASHER Rare Books
PO Box 258
1970 AG IJmuiden
The Netherlands

Phone:
+31 (0)255 523839
Fax:
+31 (0)255 510352
E-mail:
info@asherbooks.com
Internet:
www.asherbooks.com

PAPIERRESTAURATIE

LINGBEEK & VAN DAALEN

CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN
WERKEN OP PAPIER EN PERKAMENT

- ◆ aquarellen gouaches pasteltekeningen
- ◆ advisering over klimaat, licht, transport en expositie

AMALIASTRAAT 5
1052 GM AMSTERDAM
020 - 6841074

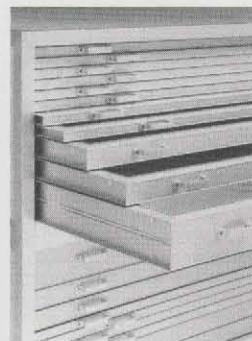
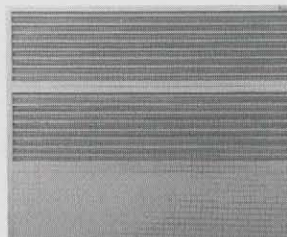
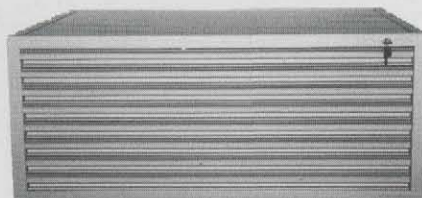
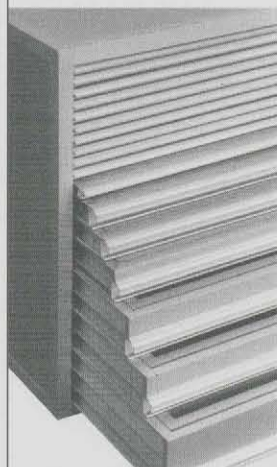

JEZET INTERNATIONAL BVBA
CONSERVATION ENGINEERS

"PLANORAMA"® *Archiefkasten en -modules.*

- Deze archiefkasten en -modules worden geproduceerd van onderhoudsvrij, inert, geanodiseerd aluminium, in elke gewenste breedtemaat (max. 6 mtr.), dieptemaat (max. 2,5 mtr.) en/of hoogtemaat!
- De laden van deze kasten en modules zijn verkrijgbaar in de volgende hoogtematen: 10, 20, 31, 42, 64, 75, 86, 97, 108, 119, 130, 174, 218, 262, 306, 350, 526, 570 en 630 mm. (Voor meer informatie hierover kunt U contact met ons opnemen.)
- Voor de bodems van deze laden kunt U een keuze maken uit diverse diktes en uiteraard inerte materialen.
- De bovenzijde van de kasten kunnen evt. voorzien worden van een harde top.

Verkoopadres:

SIMBA ALUMINIUM B.V. - Postbus 235 - 4730 AE **OUDENBOSCH**
Telefoon 0165-320242/244 - Fax 0165-320262 - **www.jezet.com**

Abraham Ortelius and the first atlas

Essays commemorating the Quadricentennial of his Death 1598-1998

Redactiecommissie: Marcel van den Broecke,
Peter van der Krogt en Peter Meurer

Rijk geïllustreerde bundel opstellen over Abraham Ortelius,
zijn leven en werk. Met een inleiding door Leon Voet
en 20 bijdragen door Günter Schilder, Rodney Shirley,
Dennis Reinhartz en anderen.

In linnen gebonden. 430 pp.

ISBN 90 6194 388 4

f 371,-

The Atlas Blaeu - Van der Hem of the Austrian National Library

Redactiecommissie: Günter Schilder, Bernard Aikema en
Peter van der Krogt. 5 delen, in linnen gebonden.
Per deel ca. 500 afbeeldingen in zwart-wit en 16 in kleur.
ISBN (set) 90 6194 258 6

Complete geïllustreerde catalogus van een van de grootste
en mooiste verzamelatlassen, samengesteld door Laurens
van der Hem (1621-1678) en thans in de Österreichische
Nationalbibliothek in Wenen. Met kartografische
aantekeningen en kunsthistorische beschrijvingen door
Peter van der Krogt en Erland de Groot.

- I Spain, Portugal and France (vols 1-8). Met ca. 700 afbeeldingen.
632 pp. ISBN 90 6194 278 0
- II Italy, Switzerland and the Netherlands (vols 9-17). Met ca. 600
afbeeldingen. 732 pp. ISBN 90 6194 348 5

In voorbereiding:

- III British Isles, northern and eastern Europe (vols 18-24)
- IV German Empire, Hungary and Greece, including
Asia Minor (vols 25-34)
- V Africa, Asia and America with the so-called secret atlas of the
VOC (vols 35-46)

Prijs deel I en II: f 1007,- (per deel)
U tekent in op de gehele serie.

Ortelius Atlas Maps, M.P.R. van den Broecke

Gids met afbeeldingen van alle atlaskaarten uit
Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum.

In linnen gebonden.

Met ruim 240 afbeeldingen. 308 pp.

ISBN 90 6194 308 6

f 125,-

Koeman's Atlantes Neerlandici

Completely revised, illustrated edition

Samengesteld door Peter van der Krogt. 10 delen, in
linnen gebonden. Per deel ca. 1000 afbeeldingen.

ISBN (set) 90 6194 248 9

Bibliografie van atlassen gepubliceerd in de Nederlanden
tot en met de twintigste eeuw.

Met afbeeldingen van alle gegraveerde titelpagina's en
foliokaarten en registers op kaart- en atlastitels en op
persoonsnamen in elk deel.

Elk van de tien geplande delen bevat de bibliografie van een
afgeronde groep atlassen:

- I The Mercator-Hondius-Jansonius-Atlases. 1997.
With ca. 1000 illustrations. 755 pp.

f 795,-

In voorbereiding:

- II The Blaeu-atlases
- III Ortelius' Theatrum, and other atlases of the 16th and 17th cen-
tury
- IV Town books
- V Composite atlases
- VI Atlases of the 18th century
- VII Pilot guides up to ca. 1650
- VIII Pilot guides and sea atlases
- IX Van Keulen's sea-atlases and pilot guides
- X Atlases of the 19th and 20th century

Prijs deel I: f 795,-
U tekent in op de gehele serie.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever

Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden en is ook te vinden op internet: <http://www.forum-hes.nl/>